

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

О.І.Ганжа

**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО
В ПЕРІОД
СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ
(1917 - 1927 рр.)**

Київ, 2000

Ганжа О.І., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). — К., 2000. — 208 с.

ISBN 966-02-1079-5

В монографії на широкому колі архівних та друкованих джерел досліджується історія українського селянства в період становлення та утвердження тоталітарного режиму в Радянському Союзі. Особлива увага приділена проблемам, які раніше залишалися поза увагою дослідників — протистоянню селянства та режиму, виробленню політики радянської влади з головних питань селянського життя.

Для істориків, викладачів і студентів вузів, усіх тих, хто цікавиться історією України.

Відповідальний редактор – доктор історичних наук,
професор С.В.Кульчицький.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України Національної академії наук України.

ISBN 966-02-1079-5

© О.І. Ганжа, 2000

З М І С Т

ВСТУП	4
Розділ I. ПЕРШІ КРОКИ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ	15
1. Початок радянізації українського села.....	15
2. Економічна політика більшовиків	27
Розділ II. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РЕЖИМУ ЩОДО СЕЛЯНСТВА В РОКИ НЕПУ.....	39
1. Соціально-економічні відносини серед селян та політика держави щодо їх регулювання.....	39
2. Податкова політика.....	55
3. Хлібозаготівельна політика.....	66
Розділ III. РОЛЬ ОРГАНІВ ВРЯДУВАННЯ І САМОВРЯДУВАННЯ В УТВЕРДЖЕННІ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ.....	76
1. Партійні осередки.....	76
2. Сільські ради.....	85
3. Вплив "громадських" організацій на суспільно-політичне життя села.....	104
Розділ IV. ПРОТИДІЯ СЕЛЯН ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМУ.....	120
1. Селянський повстанський рух.....	120
2. Економічний опір селянства.....	152
3. Спроби політичного об'єднання селянства.....	163
ЗАКЛЮЧЕННЯ.....	182
ПРИМІТКИ.....	189
ЗМІСТ.....	208

*Моїм батькам —
першим вчителям в житті та науці*

Вступ

Становлення незалежності України викликало піднесення інтересу до її історичної минувшини, у тому числі недавньої. Особливий інтерес викликають переломні моменти її історії, малодосліджені або досліджувані односторонньо проблеми. Центральне місце серед них займає питання: як, яким чином і чому зміг утвердитися в Радянському Союзі і в радянській Україні, як його складовій частині, один з найжорстокіших режимів в історії світової цивілізації, яку роль в цьому відіграли різні соціальні верстви і класи, політичні сили. Це питання є актуальним й сьогодні, оскільки можливість реставрації старих порядків не повністю знята з порядку денного.

На жаль, найбільш галасливими виявились навколо наукові та політиканствуючі кола, мета яких не стільки висвітлити тернистий шлях українського суспільства на шляху до незалежності, скільки вирішити амбіційні завдання свого сьогодення, навіть за рахунок нової фальсифікації багатостраждальної історії нашої країни.

Особливе місце посідає селянство. На початку ХХ століття воно становило абсолютну більшість населення Російської імперії, до складу якої входила переважна більшість українських земель. Ця остання обставина значною мірою обумовила подальшу долю України.

Заплутаність аграрних відносин та збереження феодальних пережитків в Російській імперії значною мірою зумовили той факт, що на початку ХХ ст. аграрно-селянське питання було найбільш пекучим для суспільства. Спроби П.А.Століпіна розчистити шлях для розвитку високопродуктивного селянського господарства наштовхнулися на несприйняття панівної верхівки імперії і після його вбивства зійшли нанівець. Поразка революції 1905-1907 рр. та I Світова війна тільки відклали вирішення цього питання та вкрай загострили його.

Після перемоги Лютневої революції Тимчасовий уряд опинився перед необхідністю вирішувати селянське питання у вкрай несприятливих умовах — в ході війни. Спроба ж відкласти його вирішення закінчилася тим же, що й для царизму — поваленням, приходом до влади найбільш радикальних сил, які демагогічно підняли на своїх щоглах обіцянку виконання головних вимог селян.

Все це свідчить, що позиція селянства відіграла значну, якщо не вирішальну, роль в революційних подіях. Це мали враховувати й враховували більшовики в своїй безпосередній політиці.

На перший погляд історія українського селянства першого десятиріччя радянської влади — одне з найбільш вивчених питань історичної науки. Історіографічний аналіз наукової літератури, що вийшла друком впродовж 20-90-х років, в тому числі й за кордоном, свідчить про те, що ця проблема була завжди в полі зору істориків.

Перші праці, в яких досліджувалась історія радянського селянства з'явилися ще в середині 20-х років. Їх автори — в основному практичні працівники

наркомзему та кооперації¹, або командири Червоної армії², які в роки громадянської війни безпосередньо боролися з селянським повстанським рухом. Свою частку в становленні радянської історіографії з проблем історії селянства внесли й партійно-державні керівники УСРР та СРСР³. Однак найбільш вагомим внеском були праці вчених, які професійно займалися цією тематикою⁴. В центрі уваги дослідників знаходилися різноманітні питання життя села, насамперед аграрні перетворення та їх соціально-економічні наслідки, класова боротьба на селі та боротьба з повстанським рухом. Однак загалом характер досліджень обумовлювався практичними завданнями режиму.

В кінці 20-х — на початку 30-х років досліджувана тематика різко звузилась. Одночасно зросла й заангажованість досліджень. Переважна більшість публікацій являє собою невеликі статті кон'юктурного характеру. Їх головною метою все більше ставало “науково-ідеологічне обґрунтування” нової політики, яку почало проводити сталінське керівництво⁵.

До глибокого і різнобічного вивчення історії селянства радянські історики повернулись лише з середини 50-х років. В останні десятиріччя радянської влади різним аспектам цього питання було присвячено декілька узагальнюючих праць⁶, багато колективних⁷ та індивідуальних⁸ монографій, збірників документів⁹, велика кількість збірників і брошур, безліч статей.

Однак усі названі тут монографії страждають загальною вадою — заідеологізованістю та заполітизованістю. В них практично не досліджувався цілий шар питань, у вивченні яких не був зацікавлений радянський режим, наприклад, усе різноманіття форм протиборства селянства режиму, що встановлювався

більшовиками, а також деякі конкретні, найбільш виразні прояви фактично “антиселянської політики”, яку провадили більшовики навіть в роки непу. Опір селянства встановленню та зміцненню тоталітарного режиму розглядався виключно як контрреволюційний рух сільської буржуазії — куркульства. Існування цього руху було формальним обґрунтуванням репресій, що застосовувались проти селян на початку та в кінці 20-х років.

Звинувачувати у цьому істориків важко: суспільні науки були тією галузю знань, за якими режим стежив найбільше пильно. Будь-які спроби переглянути усталені стереотипи припинялися негайно і, незалежно від часу, кардинально. Крім того, селянство розглядалося в них переважно з погляду впливу на нього органів влади або підконтрольних їм громадських організацій. Вкрай рідко предметом узагальнюючих досліджень ставало само селянство.

Однак, не дивлячись на таку величезну кількість літератури, деякі аспекти історії селянства були майже не вивченими, а інколи найбільше сфальсифікованими. Оскільки їх науковий аналіз давав можливість зовсім по-іншому представити процес становлення радянської влади в республіці, тривалий час такі дослідження були небажаними, а то й небезпечними для режиму. До таких проблем насамперед відноситься питання опору селян становленню тоталітарного режиму у всіх його проявах.

Спочатку опір селян зміцненню тоталітарного режиму розглядався в радянській історіографії виключно як контрреволюційний рух сільської буржуазії — куркулів, а його існування було формальним обґрунтуванням репресій, що застосовувались проти селян на рубежі 20—30-х років.

Згодом, намагаючись довести необґрунтованість репресій, якими супроводжувався процес становлення тоталітаризму, дослідники всіляко применшували, а інколи взагалі заперечували існування селянського опору. Складалося уявлення, що тоталітарний режим встановлювався й утверджувався без будь-якої протидії з боку населення.

Виняток робився тільки в тому випадку, коли заперечувати ту чи іншу подію або процес було неможливо. Але навіть в цих випадках, історики продовжували розглядати їх як контрреволюційні за своєю суттю, як рух куркулів, що спромоглися втягнути в нього “несвідомі” маси трудящого селянства.

Праці істориків діаспори та закордонних істориків¹⁰, які вивчали історію радянського селянства в період “холодної війни”, теж не були позбавлені певної заідеологізованості та абстракцій, які не мали під собою фактологічного підґрунтя. Історія селянства розглядалася в них перш за все з позицій антисоветизму. Утвердження радянської влади на селі пояснювалося в них виключно неймовірно жорсткою репресивною політикою. Тому західні історики фактично не змогли науково пояснити ні те чому селянство не підтримало жодну іншу політичну силу, ні те чому 15 роками пізніше воно встало на захист цього режиму. Крім того ці історики практично не мали доступу до основної маси архівних матеріалів, зосереджених в радянських архівах та майже не вивчали специфіку окремих регіонів, зокрема України.

У пострадянської історіографії історії селянства також присвячено чимало досліджень. В основному в них висвітлюються окремі, маловивчені аспекти¹¹ цього питання. Все більше уваги вчені приділяють і вивченню

питання протидії селянства встановленню тоталітаризму в нашій країні. В останні роки світ побачило декілька фундаментальних збірників документів з цієї проблеми¹². На жаль, майже всі вони зроблені російськими істориками. В Україні питання протидії селянства селянській політиці тоталітарного режиму, особливо в роки непу, все ще залишається недостатньо вивченим. Тим часом історія першого десятиріччя існування радянської влади в Україні — це історія протистояння найбільш численного класу тогочасного суспільства — селянства та тоталітарного режиму.

І, на закінчення, декілька зауважень.

Сучасна термінологія ще не утвердилася. Значна частина термінів сьогодні дискусійна і є предметом окремих досліджень. І, до того ж, це питання не є предметом даної монографії. Тому автор у деяких випадках віддає перевагу використанню старих термінів, вносячи в них новий зміст.

По-перше, це стосується термінів “ради”, “радянська влада”, “радянське будівництво”.

Ради, які виникли під час революції 1905-1907 рр., відродилися в ході лютневих подій 1917 року в Петрограді як органи народу, що повстав. Їх виникнення було спонтанним, не пов’язаним з заздалегідь продуманими діями будь-якої партії. Революційне піднесення призвело до того, що на місцях ради часто починали виконувати функції органів місцевого самоврядування. Однак перша ж спроба більшовиків перетворити їх на органи влади наткнулися на рішучу протидію інших політичних партій, що були в них представлені. Вже 1 березня виконком Петроградської ради відхилив вимогу більшовиків сформувати уряд з

представників партій, представлених у Петроградській раді, доручивши це тимчасовому комітету Державної Думи, який і створив Тимчасовий уряд.

На відміну від інших політичних партій, більшовики з самого початку розглядали ради саме як прообраз, зародок майбутніх державних структур і тому зробили на них ставку у своїй боротьбі за владу. Поставивши ради під свій контроль, у результаті радикалізації настрою мас, та перемігши під гаслом “Вся влада радам”, більшовики дуже швидко витиснули звідти всі інші політичні партії. Тобто, практично із самого початку під гаслом “Вся влада — радам” малося на увазі створення мережі рад, як державних органів, із контрольованим більшовиками складом¹³. Останнього більшовики й не приховували. Даючи оцінку одному з гасел повсталих на початку 1921 року балтійських моряків “Ради без комуністів” (тобто без засилля в них більшовиків), Ленін відкрито визнав, що в такому разі ради неодмінно перетворяться в звичайні парламентські органи, що стане шляхом до “реставрації буржуазії”¹⁴. Тобто він відверто визнав, що ради їх влаштовують тільки як форма диктатури більшовицької партії. Перші ж дійсно вільні вибори підтвердили його правоту. Але трапилося це значно пізніше — майже через сімдесят років.

По-друге, щодо терміна “куркуль”. В радянській історіографії до них відносився самий верхній прошарок селянства. У сьогоденні йому найбільше відповідає термін “фермер”. І ті, і інші намагалися перетворити свої господарства у високорентабельні товарні господарства, вивести їх на якісно новий рівень господарювання. Однак автор свідомо не вживає його з кількох причин. По-перше, історично неправильно (та й

некоректно) застосовувати терміни однієї епохи щодо іншої. По-друге, вони близькі, але не адекватні. І, зрештою, по-третє, у суспільній свідомості за поняттям куркуль непохитно затвердилося негативне значення. І переносити його, нехай мимоволі, на фермерство, що зароджується, було б непростачною помилкою.

Хоча дослідження природи кулака не є предметом монографії, хотілося б сказати по цьому питанню декілька слів.

Майнова, а, отже, і соціальна диференціація селянства — це природний, іманентний процес світової аграрної історії. І як уся світова історія він носить регіональний характер. Для Західної Європи майнова і соціальна диференціація в умовах розвитку товарно-грошових відносин вже в ХІХ ст. привела до створення дуже потужного прошарку заможних індивідуальних виробників (фермерів). В даний час вони об'єднані в політичні партії й організації, основна задача яких — забезпечити державну підтримку сільськогосподарського виробництва, як шляхом централізованого субсидування, так і шляхом прийняття протекціоністських заходів в окремій державі. І це — незважаючи на утворення Європейського Союзу.

Аграрна історія регіону Російської імперії більш складна і трагічна. Вона характеризується, у першу чергу, збереженням феодальних пережитків аж до Лютневої революції і штучного збереження територіальної общини, як у царської Росії, так і в радянський час (у вигляді колгоспів і радгоспів). Століпінську спробу її руйнації навряд чи варто вважати успішною.

Причини зберігання общини приблизно ясні — це в першу чергу гарантія фінансової податкової дисципліни

в царської Росії, і практично невичерпне джерело продуктів харчування та дармової робочої сили при радянській владі.

Вікове існування селянської маси в умовах общини, що можна було б охарактеризувати як “рівність у злиднях” серед своїх, породило специфічну соціально-психологічну рису російського, та й українського селянства теж — негативне ставлення до тих, хто подолав злидні, а значить і попрали рівність. Правда, життєві і поведінчеські принципи цих “що попрали” давали привід для такого відношення — згадаємо хоча б селянського сина Демидова і його відношення до робочих його заводів, таким же селянським дітям.

Причиною появи цієї риси був перш за все споконвічний консерватизм селянської маси, яка воліла збереження прадідівських звичаїв у всіх сферах життя, збереження майнової общинної рівності тощо. Але не треба забувати, що соціальна поведінка цих самих “поправших рівність” не могла викликати захоплення у основної маси експлуатованого сільського населення. Люди, що вийшли з надр наскрізь феодалізованого суспільства і метою яких було створення інтенсивного сільськогосподарського виробництва, явища капіталістичного характеру, могли знати лише один шлях для досягнення цієї мети, і цей шлях був суто феодальний — посилення експлуатації дешевої робочої сили. Інше, в умовах величезного простору Російської імперії і понад низької промислової бази сільськогосподарського виробництва, було практично неможливе.

Взагалі, про заможність "заможних" селянських господарств після семирічної війни, першого більшовицького експерименту та двократного голоду,

який наступив услід за ним, взагалі можна казати лише умовно, порівняно з іншими, вкрай зруйнованими селянськими господарствами. Однак у 20-ті роки куркульство являлося складовим елементом соціальної структури селянства, що було закономірним результатом розвитку дрібнотоварного виробництва

Не дарма, за перше десятиріччя радянської влади, ні В.І.Леніним, ні пізніше, так й не було вироблено загальних економічних дефініцій терміну “куркуль”. А відсутність чітко сформульованого і загальноприйнятого визначення сприяла тому, що зі зміною економічного курсу наприкінці 20-х років, поняття “куркуль” остаточно втрачає соціально-економічне значення, перетворюючись у політичний жупел у боротьбі режиму із селянством. Під нього підганялися всі селяни незадоволені політикою, що здійснювалася режимом.

І на кінець “політичний бандитизм”. Цей термін був вигаданий ще В.І.Леніним, щоб прикрити дійсну суть речей — відкрите збройне протистояння тоталітарного режиму і селянства, яке складало абсолютну більшість населення і не бажало миритися з комуністичними експериментами над його долею. Вживання цього терміну відразу становило сторони в нерівне становище, тим паче, що слово “політичний” було всього-на-всього прикметником до “бандитизму”.

Насправді ж, повстанський рух селянства це складова, хоча найбільш виразна частина загального селянського руху перших пореволюційних років, спрямованого проти всіх політичних сил на захист віртуальних (абстрактних) селянських мрій про справедливе суспільство. В дійсності, саме це протистояння було головною складовою частиною тієї

суспільної трагедії, яка носить назву громадянська війна. Зміна економічної політики на більш прийнятну для селянина, і, як наслідок, поступове повернення його широкого загалу до відродження своїх господарств, масове використання регулярної армії для боротьби з повстанцями, та, саме головне, свідоме застосування проти селянства страшного стихійного лиха, що спіткало країну на початку 20-х років — голоду, призвело до поступового переродження повстанського руху. Воно становиться засобом для існування того прошарку населення, яке не бажало повертатися до мирної праці. Тільки тоді повстанство й перетворюється в бандитизм, навіть якщо й прикривалося, за старою звичкою, політичними гаслами.

I. СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ.

1. Початок радянзації українського села.

Жовтневий переворот, внаслідок якого більшовики прийшли до влади, здійснювався під гаслами які не відповідали програмним положенням комуністичної партії, але відбивали сподівання величезної більшості населення країни: “Землю — селянам”, “Фабрики — робітникам”, “Владу — радам”. Однак зберегти вже захоплену владу, провадячи ці гасла в життя, більшовики не мали жодних шансів. Та й вони і не збирались цього робити. Ще навіть не утвердившись як слід при владі, лідери Комуністичної партії розпочали практичну реалізацію положень партійної програми та боротьбу проти нещодавніх союзників.

Більшовики прийшли до влади з гаслом “Вся влада — радам”. Однак влада могла належати їм тільки за умови жорсткого контролю над радами з боку більшовицької партії. У протилежному випадку ради ставали “контрреволюційними” і підлягали або переобранню, або розгону. Наочним прикладом може служити Україна, де захопити владу більшовики змогли тільки шляхом збройного повалення вже існуючого тут органу — Центральної Ради, яка утвердилась демократичним шляхом ще в середині 1917 року. Більшість місцевих рад також навряд чи могли бути опорою новому режиму, оскільки більшість в них мали представники інших соціалістичних партій, які не бажали підкорятися диктатурі більшовиків. Напередодні Жовтневого перевороту навіть в складах рад таких великих промислових центрів України як Харків, Катеринослав, Одеса, Миколаїв більшовики склали

меншість, Наприклад, серед 360 депутатів Харківської ради їх було 120, а серед 400 депутатів Катеринославської — всього 40¹.

Про ступінь впливу більшовиків на трудящі маси України напередодні Жовтневих подій яскраво свідчать також результати виборів до Всеросійських Установчих зборів, що відбулися в листопаді 1917 року. За кандидатів українських соціалістичних партій проголосувало приблизно 75 відсотків виборців, що взяли участь у голосуванні, більшовики одержали тільки 10 відсотків голосів².

Однак, захопивши владу в центрі Росії, лідери Комуністичної партії поставили собі за мету поширення своєї влади на якомога більшу територію. Особливе місце в їх планах займала Україна. Це відверто визнавалося керівниками більшовицької партії. Намагаючись залучити на свій бік населення України, більшовики повели масову агітаційно-пропагандистську кампанію по популяризації своєї політики та дискредитації своїх політичних суперників. Особливу увагу при цьому вони звернули на українське селянство. Воно, по-перше, складало абсолютну більшість населення України, а по-друге, було соціальною базою їх політичних суперників — українських соціалістичних партій.

За перші чотири місяці становлення тоталітарного режиму секретаріат ЦК РКП(б) направив в Україну понад 40 різноманітних листів-інструкцій. В них містились як рекомендації щодо форм і методів посилення більшовицького впливу, так і щодо форм і методів усунення від влади Центральної Ради. Крім того, тільки в листопаді 1917 року в Україну з мандатами Петроградського військово-революційного

комітету виїхало 53 партійних та військових працівників³. Серед них були такі видатні діячі більшовицької партії, українці за походженням як Григорій Петровський, Климент Ворошилов, Євгенія Бош, Юрій Коцюбинський та інші. Крім Петроградського ВРК емісарів в Україну направляли й інші більшовицькі організації, а також організації підконтрольні їм. Головною метою цих відряджень була пропаганда декретів, прийнятих II Всеросійським з'їздом рад (особливо декретів “Про землю” та “Про мир”) та компрометація політики Центральної Ради. Нестачу людей більшовики компенсували масовим розповсюдженням своїх декретів. Наприклад, декрет “Про землю” було видано загальним тиражем близько 50 тисяч екземплярів⁴.

Пропагандистська кампанія більшовикам вдалася. Саме це значною мірою обумовило їх перемогу. Українське селянство повірило, що більшовики виконають їх вимоги щодо зрівняльного перерозподілу землі, які були висловлені ще в травні 1917 року на I Всеукраїнському селянському з'їзді та остаточно сформульовані в “Селянських наказах” на I Всеросійському селянському з'їзді. Воно відмовило у підтримці Центральній Раді, яка, захопившись державотворчим процесом, випустила з поля зору соціальні аспекти революції.

Однак недовіра більшовиків до української демократії, в тому числі і до рад, залишилась. Саме тому часто після взяття населеного пункту більшовицькими військами місцеві ради або розганялися як “контрреволюційні”, або підпорядковувалися ревкомам, які створювались місцевими більшовиками за прикладом Петроградського ВРК. Такі дії нової влади

значною мірою зумовлювались тим, що встановлення радянської влади зовсім не означало миттєвого утвердження впливу більшовиків в місцевих радах, особливо в сільській місцевості. Останніх, до речі, було дуже мало. В грудні 1917 — квітні 1918 року по Україні нараховувалось всього 397 сільських рад⁵.

Захоплення більшовиками контролю над радами здійснювалося кількома шляхами. По-перше, шляхом об'єднання рад робітничих і солдатських депутатів, останні на січень 1918 року переважно вже знаходились під контролем більшовиків, з селянськими. В результаті в об'єднаних радах селянські депутати становили не більше третини. По-друге, вольовим усуненням з рад представників усіх українських партій, як “контрреволюційних”. І, по-третє, створенням нових рад. У двох останніх випадках більшовики спирались, перш за все, на військову силу, що прийшла з Росії та червоногвардійські загони, які склались переважно з міських жителів переважно неукраїнського походження. Значну роль у більшовизації рад відігравали також більшовицькі налаштовані солдати царської армії. У новостворених радах більшість була за більшовиками ще й тому, що саме їх осередки часто були не тільки ініціаторами створення нових рад, а й різним шляхом брали під свій контроль вибори до них.

Нову владу українські селяни сприйняли неоднозначно. З одного боку, вони підтримали більшовиків, оскільки гасла, з якими останні прийшли до влади, відбивали основні вимоги селян — землі та миру, до того ж в найбільш радикальній формі. З іншого, хоча селяни і надали перевагу соціальним аспектам революції над національними, державотворча

діяльність Центральної Ради все ж таки залишила свій вплив у свідомості українських селян.

Фактичне ж ігнорування більшовиками національного питання, значна питома вага неукраїнців у складі верхівки РКП(б) - КП(б)У, негативне ставлення представників нової влади до українських партій, і не тільки до своїх політичних суперників, а, подекуди й до українців взагалі, викликало у селян невдоволення, а то й обурення. Воно поширювалось і на створювані ними органи влади. Саме цим, значною мірою, і пояснюється той факт, що під час свого першого приходу в Україну більшовики не змогли повністю поставити ради під свій контроль.

Під час другого приходу в Україну більшовики спробували фактично відмовитися від рад як виборних органів влади. Хоча одним з першочергових своїх завдань радянський уряд декларував “відновлення влади Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів”, декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 14 січня 1919 року “Про організацію влади на місцях”⁶ відкладав вибори до часу встановлення елементарного (з більшовицької точки зору) порядку, тобто на невизначений час. Тому в 1919 році в Україні ради існували здебільшого лише в губернських центрах.

В переважній більшості міст та в сільській місцевості, тобто там де партійні комітети більшовиків, які відповідали за “радянське будівництво”, не могли добитися потрібного складу місцевих органів, влада знову опинялася в руках революційних комітетів — ревкомів. Вони оголошувались тимчасовими надзвичайними органами влади. Саме останні проводили відбір кандидатів у депутати рад,

створювали на селі комітети бідноти, за допомогою яких контролювали становище, організували виборчу кампанію, комплектували апарат виконавчих комітетів, ліквідували старий апарат влади⁷. Вся відмінність між радами, конституційними органами влади, та ревкомами полягала в принципі організації та чисельності. Якщо ради хоча б формально були виборними органами, то склад ревкомів звичайно призначався вищестоящими органами (тими же ревкомами). Це давало змогу в будь-яку хвилину на законній підставі змінювати склад ревкомів. До складу ревкомів звичайно входило від 3 до 5 осіб.

Одночасно більшовики намагалися і безпосередньо законодавчо закріпити представництво в місцевих органах влади виключно за своєю партією. Вищезазначена урядова інструкція прямо вказувала, що в тих місцевостях, де є осередки комуністичної партії, саме з них повинні були складатися ревкоми. Це фактично, на законодавчому рівні, відстороняло від влади усі інші політичні партії, навіть ті, які на той час офіційно були союзниками більшовиків. Не дуже довіряючи навіть місцевим комуністам, центральна влада залишала за собою “право призначати у військово-революційні комітети тих осіб, яких вона знайде за потрібне”⁸.

Коли ж радянський уряд, під тиском обставин, все ж таки змушений був розпочати виборчу кампанію до рад, він робив все можливе, аби залишити їх під своїм контролем. Особливо гостра боротьба розгорнулася в сільській місцевості, де вплив більшовиків був найменшим і де маніпуляції з формуванням потрібного складу рад наражались на особливо великі труднощі. Селяни часто відряджали до рад таких людей, які

висловлювали антирадянські (в розумінні — антирежимні) настрої, тобто не погоджувалися існувати у створюваному більшовиками політичному ролі. В зв'язку з цим в значній кількості повітів і волостей республіки, до місцевих рад увійшли, а, подекуди й очолили їх, найбільш заможні селяни, яких радянська влада з самого початку і не безпідставно, вважала своїми ворогами, а також представники українських соціалістичних партій.

В атмосфері військового терору проходили місцеві з'їзди рад. Вибори на них проходили за мажоритарною системою. Це давало змогу більшовикам, в разі необхідності створювати більшість, часто в декілька голосів, внаслідок чого значна меншість позбавлялась будь-якого представництва. Там, де це не вдавалось, режим знову переходив до системи ревкомів.

Маніпулювання процесом виборів до рад яскраво простежується на прикладі виборчої кампанії на III Всеукраїнський з'їзд рад, яка проходила в кінці лютого - на початку березня 1919 року. Намагаючись створити вигідний для себе склад делегатського корпусу і не допустити до реальної влади своїх союзників — українських лівих есерів, за якими йшло село, більшовики застосували такі норми представництва, які фактично перекривали українським делегатам, навіть робітникам і селянам, шлях до з'їзду. Згідно постанови уряду, яка була видана 13 лютого 1919 року, кожна сільська волость, як і місто, або фабрично-заводське поселення України, мали посилати по одному делегату на 10-12 тисяч чоловік населення, в той час як частини Червоної армії — один на 1000 чоловік⁹. Таку диспропорцію в представництві можна пояснити лише одним: більшовики не довіряли ані українським

робітникам, ані, тим більше, українським селянам. Перевага надана червоноармійцям, пояснюється дуже просто — більшість з них були неукраїнцями.

Але навіть за таких норм представництва, більшовики жорстко контролювали хід виборчої кампанії.

Таким чином, маса трудящихся позбавлялася не тільки можливості вибору своїх представників, а й найменшого, навіть формального контролю за діяльністю органів влади.

Діяльність ревкомів в першій половині 1919 р. сприяла тому, що під час свого третього приходу на Україну, більшовики спробували повторити спробу заміни системи рад ревкомами. На цей раз вони не створювали навіть Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет — формально, найвищий державний орган в республіці. Його замінив створений 11 грудня 1919 року Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком), до складу якого увійшли три комуністи та по одному представнику від партій боротьбистів та борбистів. Намагаючись приховати призначенський характер ревкомів влада пішла на деяку їх виборність. Але, по-перше, це стосувалось виключно низових ревкомів, а по-друге, ці вибори затверджувались тільки у тих випадках, коли склад ревкомів відповідав розрахункам режиму. Там же, де більшовики не були впевнені в результатах виборів, ревкоми призначались.

Однак Комуністична партія не могла остаточно відмовитися від системи рад. Вже через два місяці вони змушені були проголосити про відновлення діяльності ВУЦВК і РНК та про початок виборчої кампанії до рад. Політичне керівництво перевиборчою кампанією ЦК

КП(б)У залишив за собою, а безпосередньої її проводили ті ж ревкоми, які створювали відповідні виборчі кампанії. Така система не могла не позначитися на результатах виборів.

Маніпуляції з нормами представництва у виборах до рад і багатоступінчастий принцип їхньої побудови, нещадна боротьба з партіями есерівського походження, які претендували на представництво інтересів селян, — все це допомагало більшовикам утримати ситуацію під контролем. У повітових виконкомах вони дістали 70 % місць, у губернських — 85 %. У травні 1920 року в Харкові відбувся IV Всеукраїнський з'їзд рад, на якому поміж 811 делегатів виявилось 710 членів КП(б)У¹⁰. Скликанням цього з'їзду в основному завершилася побудова нового, підконтрольного більшовикам, апарату державної влади.

В цілому по Україні на кінець громадянської війни налічувалося 7 губревкомів та 5 губвиконкомів, 46 повітових ревкомів та 51 повітвиконком, 1009 волревкомів та 922 волвиконкоми¹¹.

Намагаючись хоч якось змінити ситуацію що склалася на селі, лідери більшовиків використали свій класичний прийом у стосунках з багатомільйонним селянством — політичне розколювання села, протиставлення пролетаризованих верств сільського населення селянам-власникам. З цією метою ними були створені комітети бідноти — комбідни.

Питання про самостійні організації сільської бідноти було тісно пов'язане з аграрною програмою більшовиків, яка визначала одним з головних завдань партії розвиток класової боротьби на селі. Формально останні організовувалися місцевими радами, а насправді — партійними комітетами.

Вперше комітети бідноти були створені на території Росії за декретом ВЦВК і РНК РСФРР від 11 червня 1918 року і проіснували там до початку 1919 року. Як проголошувалося в декреті, метою цих організацій було виявлення продовольчих запасів на селі і допомога воєнізованим продорганам у вилученні “надлишків”, щоб організувати постачання сільської бідноти. Фактично же лєвова пайка вилучених “надлишків” спрямовувалася у місто, хоча деяка частка і залишалася на селі. Розподілялася вона передусім серед самих членів комбідів.

Коли Червона армія розгромила війська Директорії, в Україні було використано вже випробуваний у російській глибинці спосіб утвердження більшовицької влади. 17 січня 1919 р. радянський уряд України прийняв постанову “Про утворення волосних і сільських комбідів”, в якій проголошувалося що там, де не створені ревкоми, вся влада повинна належати комітетам бідноти. На комбіди покладалася не тільки продовольча справа, але й розв’язання усіх поточних питань сільського життя замість рад і часто всупереч радам.

В цілому на час скликання III Всеукраїнського з’їзду рад за даними по 7 губерніях УСРР (крім Чернігівської та Волинської) комітети бідноти були організовані в 210 волостях. Їх не було лише у 87 волостях¹². 14 травня 1919 року ВУЦВК опублікував новий декрет “Про сільські комітети бідноти”, в якому прямо вказувалося, що саме їм повинна належати вся повнота адміністративної влади на селі. А вже на початку червня наркомат внутрішніх справ УСРР спеціальним розпорядженням зобов’язав всі місцеві державні органи вжити негайних заходів до створення

комбідів, яким надавалися права сільських рад, і утриматися від організації останніх аж до спеціального загальнодержавного розпорядження¹³. Комітети бідноти створювалися не тільки там, де взагалі не було рад, а й там де вони були обрані, але їх склад та діяльність не відповідали планам режиму.

Влітку 1919 р. комбіди існували у половині українських сіл. Однак вони не змогли врятувати більшовицький режим, який спробував тоді насадити в Україні радгоспи і комуни. Селянство одностайно піднялося проти непопулярної аграрної політики радянської влади. Цим скористалися білогвардійські війська, які швидко захопили всю територію України і пішли на Москву. Поразка більшовиків в Україні на початку осені 1919 року знаменувала собою кінець недовгого існування комбідів в Україні.

Після третього повернення в Україну більшовики стали більше уваги приділяти політиці посилення розбрату серед селян. Для цього замість комітетів бідноти, які не виправдали надій, що на них покладались, в травні 1920 року були створені комітети незаможних селян (КНС). За задумом В.І.Леніна, який й був ініціатором їх створення, КНС мали об'єднати більш широкі верстви селян, ніж комбіди: не тільки наймитів та бідноту, а ще й частину маломісних середняків, тобто всі селянські верстви найбільш "соціально близькі" до пролетаріату.

Первісно на комнезами покладалося завдання "сприяння сільським радам і волосним виконкомам у здійсненні заходів радянської влади"¹⁴. Фактично же вони мали здійснювати контроль над місцевими радами, що його партія більшовиків через свою малочисельність та відірваність від села не могла здійснювати власними

силами. За допомогою комнезамів режим розраховував поглиблювати соціальне протистояння на селі, придушувати “політичний бандитизм”, викачувати зерно для прогонування “червоних столиць” навіть у селян голодуючих місцевостей.

Таким чином КНС отримували значні повноваження по контролю над життям села, а їх члени — можливість покращувати своє становище за рахунок майна, відібраного у більш заможних сусідів.

Починаючи з травня 1920 р. партапарат здійснив велику роботу щодо організації комітетів незаможних селян. Було проведено тисячі сільських, волосних і повітових незаможницьких конференцій, на яких обирався склад комітетів відповідного рівня. За законом сільКНС очолювала президія з трьох чоловік. З представників сільських КНС формувалися президії волосних КНС чисельністю в п'ять чоловік. На Всеукраїнському з'їзді КНС, який відбувся у жовтні 1920 року у Харкові, була представлена понад тисяча делегатів від 10 тис. КНС. Основні завдання комнезамів на початковий період їх існування були сформульовані у телеграмі В.І.Леніна на адресу I з'їзду КНС: “1) колективний обробіток; 2) прокатні пункти; 3) відібрати землю у куркулів зверх трудової норми; 4) надлишки хліба зібрати повністю, винагороджуючи незаможників хлібом; 5) сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокатпункти; 6) всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під реальним контролем”¹⁵.

У квітні 1921 року ВУЦВК прийняв спеціальний закон, який проголошував комнезами “організаціями державного значення”. Він закріплював за ними повноваження, явочним порядком відібрані при їх

виникненні у законної влади — сільських рад.

Створення комнезамів було вагомим кроком на шляху посилення соціальної бази режиму на селі.

2. Економічна політика радянської влади.

Друге основоположне гасло Жовтневого перевороту: “Земля — селянам!” також докорінно не вписувалося в програму комуністичного будівництва. Поділ поміщицької землі між селян перетворював значну частину наймитів і бідняків на власників. Якщо перших, більшовики розглядали як свою соціальну опору на селі, то селяни-власники були для них перш за все “дрібною буржуазією”, політично небезпечною для режиму, оскільки вона, за висловом В.І.Леніна “повсякденно і повсякчасно” породжувала капіталізм.

Напередодні Жовтневої революції, коли більшовикам треба було заручитися підтримкою селянства, щоб завоювати політичну владу, В.Ленін тимчасово відмовився від вимог утворити на селі велике виробництво у формі радгоспів та комун. Партія більшовиків з тактичних міркувань проголосила лозунг “Землю — селянам!” і взяла на озброєння есерівську програму зрівняльного поділу землі між селянами.

Прийняття II Всеросійським з'їздом рад декрету “Про землю” означало поступку селянам в найбільш важливому для них питанні — земельному. Із зовні це виглядало як відмова лідерів більшовиків від одного з важливіших теоретичних постулатів марксизму. Проте ця поступка була тимчасовою. Здійснена за селянським, а не більшовицьким сценарієм, аграрна революція не влаштовувала більшовиків. V конференція КП(б)У відверто визнала, що її соціально-економічні наслідки суперечили кінцевим цілям більшовиків¹⁶. Тому,

зміцнивши свої владні структури, більшовики негайно почали втілювати на практиці свої уявлення про подальший розвиток села в новому суспільстві.

27 січня (9 лютого) 1918 р. в “розвиток” декрету “Про землю” ВЦВК видав “Основний закон про соціалізацію землі”, саме який реально і впроваджувався в життя. Згідно нього, як згодом визнав сам В.І.Ленін, замість соціалізації вийшла націоналізація землі ідентична націоналізації великої промисловості¹⁷, тобто земля, цей головний засіб виробництва, переходила у власність держави. Це заклало подальшу можливість кардинальної зміни селянської (аграрної) політики режиму.

Здійснивши націоналізацію землі, більшовики взяли за кінцевий результат селянської праці — хліб. 9 травня 1918 року ВЦВК РСФРР спеціальним декретом оголосив продовольчу диктатуру. В ньому підкреслювалося, що селяни зобов'язані здавати запаси хліба, які вони мають, тільки державі. Ринкова торгівля хлібом заборонялась як спекулятивна. Однак прагнення більшовиків налагодити державну організацію розподілу продуктів замість торгівлі швидко набрали форм звичайнісіньких реквізицій сільськогосподарської продукції у селян. Причому ці “надлишки”, що вилучалися вираховувались не на основі потреб селянського господарства, а все більше виходячи виключно з потреб держави, які все зростали. Як вказувалось в одному з пояснювальних циркулярів ЦК РКП(б), що регулярно надсилались до губкомів, “розкладка, подана на волость, вже сама по собі є визначенням лишків”¹⁸.

Подібні дії влади викликали миттєву реакцію селян. Вже на початок літа 1918 року вся територія радянської

Росії покорилося сіткою селянських збройних виступів. Одночасно, не маючи змоги вільно розпоряджатися виробленою продукцією, селяни почали скорочувати розміри своїх господарств до споживчих потреб. Тобто, майже в той час, коли українські селяни піднялися проти німецько-австрійського грабунку, в тому числі і під радянськими гаслами, в радянській Росії селяни виступали проти їх грабунку радянською владою.

З утвердженням радянської влади в Україні економічна політика тут набувала форм, відповідних російським.

В 1918 році декрет “Про землю” в Україні внаслідок нестачі часу був проведений лише частково. Наприкінці 1917 - на початку 1918 року серед селян було поділено 55,5 відсотків приватної землі¹⁹. Однак вже тоді були помітні тенденції зміни земельної політики радянської влади. Так 19 березня II Всеукраїнський з’їзд рад прийняв “Тимчасові положення про соціалізацію землі”, які фактично були переспівом “Основного закону про соціалізацію землі”. Згідно з цим законом перевага при розподілі землі надавалась “трудовому комуністичному, артільному та кооперативному господарствам перед одноосібними”²⁰.

Одночасно більшовики розпочали проведення своєї продовольчої політики, яка майже відразу вилилась в фактичне пограбування України. Так, ще наприкінці лютого 1918 року перший радянський уряд України — Народний секретаріат, звернувся до всіх місцевих рад з вимогою негайно приступити до реквізиції всіх надлишків хліба та інших продовольчих продуктів за твердо встановленими цінами. В протилежному випадку, як зазначалось в його зверненні, датованому 23 лютого 1918 року “всі приховувачі підлягають арешту та

передачі революційному суду як вороги народу та революції”²¹. Це був пряий заклик до розгортання терору проти українського селянина.

Всього за чотири місяці своєї влади, за підрахунками сучасних істориків, більшовики встигли вивезти з України від 15 до 17 млн. пудів хліба²².

В 1919 році Україна стала випробувальним полігоном для проведення аграрної політики по-більшовицькому в чистому вигляді. Наслідки аграрної політики уряду П.Скоропадського, який під тиском свого союзника — кайзерівської Німеччини, фактично відновив дореволюційні порядки на селі, дозволили більшовикам приступити до безпосереднього виконання однієї з головних своїх програмних вимог — комунізації сільського господарства. III з’їзд КП(б)У, який проходив в Харкові в березні 1919 року, вже офіційно відмовився від втілення в життя основних положень декрету “Про землю”. Спираючись на “Тимчасові положення”, він підтвердив, що головним завданням радянської влади в сфері земельних відносин є “перехід від одноосібного господарства до товариського. ...Отже, конфісковані землі використовуються в першу чергу для землеробства товариського, громадського і в другу чергу — для потреб одноосібних землекористувачів”²³.

На виконання рішень III з’їзду в Україні в масовому порядку почали створюватися радянські господарства, комуни тощо. Значна частина земель (більше 2,5 млн. дес.) передавалась цукровим заводам та гуральням.

Радгоспи мислилися більшовиками як великі сільськогосподарські фабрики, які повинні були забезпечити державу хлібом та позбавити її залежності від одноосібного сектора економіки. Однак нереальність перспективи щодо радянських господарств виявилась

відразу. Влаштування радгоспів на вільних землях вимагало колосальних коштів, яких радянська влада не мала. А проти перетворення в радгоспи поміщицьких маєтків активно виступали селяни бо вважали, що ці землі мають бути поділені поміж ними. Однак позиція селян не заважала режиму настирливо провадити свою лінію. Більше того, місцеві органи влади з метою створення радгоспів, комун та інших форм колективних господарських об'єднань, йшли навіть на відібрання у селян вже отриманої ними землі. Ще одна форма тиску на селян базувалась на постанові Раднаркому України, яка була підписана його головою Х.Раковським та наркомом земельних справ Вл. Мещеряковим. Згідно неї припинявся розподіл поміщицького реманенту серед селян²⁴. Останній теж мав передаватися в колективні господарства.

Таким чином, внаслідок реалізації більшовиками своєї земельної політики в 1919 році з 15 млн. десятин поміщицької землі селяни отримали тільки 5-6 млн.

Як інша форма громадського землекористування в планах більшовиків вимальовувалась безпосередня колективізація селянських господарств. Різні форми колективних господарств почали стихійно виникати з перших місяців радянської влади. Принцип їх організації був один: повне або часткове відчуження засобів виробництва в інтересах колективу, що утворювався. Форма колективного господарства визначалась ступенем відчуження. На весні 1918 року в УСРР налічувалось близько 50 колективних господарств різних типів²⁵.

Однак дуже швидко з'ясувалось, що переважаюча більшість цих господарств є штучним, парниковим паростком нового ладу, який не прищеплюється без

постійної підтримки з боку держави. Головною причиною утворення багатьох колгоспів, як змушено визнавали самі лідери більшовиків, було прагнення одержати якнайбільше матеріальних вигод та пільг.

Впровадження в життя декрету “Про соціалістичний землеустрій” наштовхувалось на дедалі зростаючий опір селян. Навіть скликаний більшовиками в кінці травня 1919 року Всеукраїнський заїзд волвиконкомів поставив вимогою збільшення селянського землекористування на основі зрівняльного розподілу земель, відібраних у поміщиків²⁶.

Одночасно з земельним питанням на перший план все активніше висувалось продовольче. Обидва ці питання стали предметом найактивнішого обговорення на III Всеукраїнському з'їзді рад, що проходив у березні 1919 року. В його обговоренні висловило бажання взяти участь понад 80 делегатів. З доповіддю про продовольчу політику уряду виступив нарком продовольчих справ О.Г.Шліхтер. З його доповіді ставало зрозумілим, що головне завдання нової влади в цьому питанні мало чим відрізнялось від намірів її попередників: “викачування по можливості якомога більшої кількості хліба у можливо короткі строки”. Але якщо для перших це були вимушені дії, то для більшовиків вони відповідали їх доктрині.

15 квітня 1919 року постановою ВУЦВК “Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства”²⁷ в Україні були запроваджені продовольча диктатура і продрозверстка. Майже одночасно з цим декретом були схвалені декрети про вилучення хлібних лишків, встановлення твердих цін на хліб (14 - 18 крб. за пуд) та норми насінневих, продовольчих та фуражних хлібів, що залишались для

потреб господарства при відчуженні врожаю 1918 року. Для особистого харчування до нового урожаю (до середини серпня 1919 р.) мало залишатись по 1 пуду зерна щомісячно на кожну душу населення, по 2 пуди на робочого коня, 30 фунтів на корову, по 17 фунтів на кожну голову молодняка і свиню²⁸. Тобто селян, які майже не отримали землі примушували віддавати хліб державі фактично безкоштовно. Однак при всіх розрахунках головною була цифра продрозкладки — 140 млн. пудів, які українські селяни мали віддати державі. Цю ситуацію згодом визнали самі більшовики. Так, на X з'їзді РКП(б) О.Д.Цюрупа, тодішній наркомпрод РСФРР відкрито визнав: продрозкладка часто бралися “із звичайної норми споживання селян”²⁹.

“Націоналізація” хліба у селян робила їх працю беззмістовною. Селяни повертались спиною до влади, яка утвердилась в Україні багато в чому саме при їхній безпосередній участі. По-перше, вони почали різко скорочувати посіви, доводячи їх до споживчих потреб. По-друге, захищаючи вже вирощеній врожай, селяни відновлювали збройний опір намаганням влади вилучити у них хліб.

Для виконання продрозверстки режимом у все ширших масштабах застосовувався позаекономічний примус. В села України виїхали робітничі загони, сформовані переважно у промислових центрах Росії. На початку липня 1919 року в Україні працювало 48 таких продзагонів, в яких налічувалось близько 1500 бійців³⁰. Однак вони змогли вилучити мізерну, з точки зору можливостей українського ринку, кількість хліба. До захоплення України Денікіним більшовикам вдалось зібрати, за свідченням наркома продовольства УСРР О.Г.Шліхтера, не більше 8 млн. пудів хліба. Приблизно

половину з них становило зерно, вивезене з поміщицьких маєтків.

Всі вищезазначені законодавчі акти режиму не тільки позбавляли селян завоювань, здобутих ними внаслідок жовтневого перевороту, а й ставили їх у значно гірше становище, ніж до революції. Замість хліба, який відбирала держава, вони практично не отримували жодних промислових товарів. Це погіршення охопило майже всі верстви сільського населення і об'єднало їх у спільній протидії політиці властей. Селянський опір набував різноманітних форм, але найбільш небезпечною для влади залишалась збройна боротьба. Часто вона проходила під гаслом “не дамо хліба в Московію”³¹. Саме протидія селян економічній політиці режиму значною мірою зумовила падіння радянської влади в Україні в 1919 р.

Однак селянство не могло миритися і з політикою фактичного відновлення поміщицького землеволодіння, яку почав провадити А.І.Денікін. У боротьбі цих сил воно знову повернуло на бік радянської влади, тим більше, що більшовики відмовились від найбільш одіозних, в очах селян, заходів.

Повернення радянської влади в Україну на початку 1920 року мало що змінило в економічній ситуації на селі. Враховуючи наслідки негайної соціалізації землі, більшовики змушені були піти на значні поступки селянам в земельному питанні. 20 січня 1920 року Всеукраїнським центром опублікував положення “Про основні початки організації земельної справи на Україні”, в якому визначалися основні напрямки аграрної політики радянської влади в республіці. У ньому передбачалося наділення селян землею за рахунок нетрудових господарств, тобто не тільки повна ліквідація

поміщицького землеволодіння, але і частковий переділ селянських земель: передача трудящим селянам поміщицьких земель, захоплених куркулями й обмеження куркульського землеволодіння в цілому. На підставі цього положення був розроблений закон Всеукраїнському “Про землю”, прийнятий у лютому 1920 року.

У новому земельному законі режим змушений був повернутися до основних положень декрету “Про землю”. Відповідно до його статей органам влади заборонялося відводити землю радгоспам без згоди місцевого населення. Внаслідок цього кількість радгоспів зменшилася з 1685 до 571. У розпорядження цукрових заводів залишилася лише третина землі, відведеної їм у 1919 році³². Внаслідок цього земельний фонд, що підлягав розподілу серед селян, був значно збільшений.

Частковій відчуженості підлягали також землі куркульських господарств. Однак визначення останніх не цілком задовільняло режим і 20 березня 1920 року Раднаркомом УРСР було опубліковано доповнення до цього закону, у якому уточнювалося, землі яких господарств підлягали відчуженню³³. Розподіл землі мав здійснюватися за певними нормами, які визначалася повітовими земвідділами відповідно до місцевих умов, в розрахунку на їдця.

Закон “Про землю”, доповнення і розпорядження що його роз'яснювали були схвалені IV Всеукраїнським з'їздом рад, що проходив 16-20 травня 1920 року³⁴.

В результаті аграрних перетворень селянство України отримало 13.193 тис. десятин землі додатково до дореволюційного фонду землекористування в 19.396 тис. десятин³⁵. Наслідки цього були зовсім небажані для

більшовиків. Різко зросла питома вага “дрібнобуржуазної стихії” серед селян — середняків при одночасному зменшенні “соціально близьких” до гегемона революції — бідноти та батраків³⁶.

Аграрні перетворення, які були проведені більшовиками в роки громадянської війни майже не торкнулися внутрішньоселянського землекористування. Тільки закон “Про землю” вперше передбачив частковий перерозподіл селянської землі. Значною мірою це пояснюється опором заможної верхівки села при вкрай слабкому впливу режиму.

Заходи проведені більшовиками в сфері поземельних відносин зовсім не означали, що вони остаточно відмовились від намірів комунізації села. Про це можна судити хоча б з матеріалів V конференції КП(б)У, яка відбулася у середині листопада 1920 року. Розглянувши земельне питання, конференція констатувала перетворення ринкового селянського господарства в натурально-споживче. Однак причиною цього було названо не економічну політику режиму, а “зрівняльний розподіл землі” серед селян, що призвело до “зникнення великих культурних (підкреслено мною — авт.) господарств, які мали велику виробничу цінність”³⁷. Під такими господарствами малися на увазі перш за все поміщицькі. Вихід з кризи конференція вбачала перш за все у створенні “економічних умов, які б змусили дрібного сільського виробника переходити до усупільнених форм господарювання”³⁸. Тобто змінювалося лише формулювання, мета залишалась попередньою — “комунізація” села.

Тимчасово поступившись в земельному питанні, більшовики не мали змогли, та й не бажали поступатися в іншому важливому для обох сторін питанні — кому

належить право розпоряджатися результатами господарської діяльності селян. VIII конференція РКП(б), яка відбулася в грудні 1919 року, розглядаючи питання про майбутність радянської влади в Україні, визнала, що в республіці мають бути збережені основні принципи радянської продовольчої політики — державна заготівля хліба за твердими цінами та примусова розверстка³⁹.

Майже одночасно з законом “Про землю” був прийнятий закон про хлібну розверстку⁴⁰. Згідно нього розверстка встановлювалась в обсязі 160 млн. пудів. В травні розверстка була розповсюджена майже на всі види сільськогосподарської продукції. Крім хліба держава передбачала одержати від селян України 219 тис. голів великої рогатої худоби, 902 тис. овець, 800 тис. свиней, 225 млн. штук яєць, 12,4 млн. пудів картоплі тощо⁴¹.

Формально тягар продрозверстки припадав тільки на більш-менш заможних селян — згідно закону хліб мав вилучатися в господарствах з площею засіву понад 3 десятини. Однак це обмеження кола селян, на яких припадав тягар розверстки, виявилось фікцією, як і багато інших заяв більшовиків. Вже наступна стаття закону “пояснювала”: якщо запланована до першого строку (середини березня 1920 року) кількість зерна (третина від запланованого) не надійде до заготівельників, — “чи тому, що більш заможні селяни не виконують свого обов'язку перед Соціалістичною Державою, чи тому, що менш заможні селяни візьмуть на себе ганебну роль приховувачів хліба у заможних селян”, — то розверстка поширюється на всі інші господарства. Оскільки селяни не мали наміру просто так віддавати хліб державі, поширення вилучення

продовольства по розверстці на переважну більшість селян ставало неминучим.

Особливістю хлібозаготівельної кампанії 1920 році в Україні була спроба режиму застосувати відносно селян не тільки “батога”, а й “пряник”. З цією метою 10% зібраного хліба в південних губерніях та 25% — в усіх інших мали залишатися на місцях для задоволення потреб бідняцьких верств села.

Однак виконання продрозверстки в 1920 році фактично зірвалося. Всього до кінця року було заготовлено тільки 71,5 млн. пудів⁴². З одного боку, це пояснюється тим, що апарат влади ще тільки формувався і не міг контролювати обстановку на селі. З іншого, і це було головним — селяни продовжували активно протидіяти цій політиці всіма доступними їм засобами. Перш за все це виявлялось в постійному скороченні посівних площ, що постійно продовжувалося. Якщо влада перешкоджала реалізацій на ринку лишків продуктів і забирала їх практично безкоштовно, селянин приходив до очевидного висновку, що сіяти треба тільки для власних потреб. Загалом, за роки війни і революції посівні площі скоротилися майже на третину, причому під пшеницею, головною продовольчою культурою — наполовину. Скорочення посівних площ та падіння врожайності (пшениці на 38,6%, жита — на 27,5%) викликало зменшення валового збору, який в 1920 році був на 40% менше, ніж довоєнній⁴³.

Щоб відвернути остаточну деградацію сільськогосподарського виробництва, не змінюючи при цьому загальної політики щодо селянства, VIII Всеросійський з'їзд рад змушений був висловитися за встановлення кожному селянському господарству

обов'язкового завдання по засіву. Цей крок був таким же логічним продовженням продрозкладки, як і заборона приватної торгівлі. У сукупності все це вело до фактичного відновлення не зовсім забутого у суспільстві кріпацтва, в унікальному його різновиді — державному.

Незадоволення селян продрозкладкою та заборонаю торгівлі на кінець громадянської війни набуло крайніх форм. Воно стало, за висловом В.І.Леніна “основною причиною глибокої економічної та політичної кризи, з якою ми зіткнулися навесні 1921 року”⁴⁴.

II...ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ЩОДО ..СЕЛЯНСТВА В РОКИ НЕПУ.

1. Соціально-економічні відносини на селі та політика держави щодо їх регулювання.

Перехід до непу поставив на порядок денний питання відновлення звичайних форм господарювання в повному обсязі. Чільне місце серед них займали питання землекористування та оренди - найму землі і робочої сили. Застосування останніх було заборонено в Росії відразу після жовтневого перевороту 1917 року на вимогу самих же селян. З приходом до влади в Україні більшовиків ця заборона була поширена і на українське село. Проте об'єктивно вона діяла не на користь селянства. Збереження приватної власності на засоби виробництва та їх нестача у більшості селян, аграрне перенаселення неминуче викликали збереження в роки

“воєнного комунізму” різноманітних форм найму - оренди, які до того ж були досить важкими. Вони здебільшого приховувались як тими, хто здавав, так і тими, хто брав у найми засоби виробництва та робочу силу. Процес розвитку сільського господарства настійно вимагав легалізації вищеназваних форм виробничих відносин, на що режим з запровадженням непу змушений був піти.

Радянський уряд не міг відмовитися від націоналізації землі, яка була проведена під виглядом соціалізації, оскільки останнє було одним з важливіших теоретичних постулатів більшовизму. XI Всеросійська конференція РКП(б), яка проходила в грудні 1921 року підтвердила незмінність державної політики в цьому питанні. Одночасно режим змушений був враховувати ситуацію що реально складалася на селі, тобто бажання абсолютної більшості селян хазяйнувати на своїй землі. Тому таж конференція висловила за необхідність надати селянству реальну свободу вибору форм землекористування¹. Ця резолюція стала першим кроком у справі нормалізації економічних відносин на селі.

V Всеукраїнський з'їзд рад, що проходив на початку 1921 року прийняв закон “Про закріплення землекористування”, відповідно до якого за господарствами на три сівозміни (9 років) закріплювалися їхні наділи. Однак він здійснювався в життя тільки в тих районах, де було завершено вилучення надлишків куркулів. Це давало можливість волвиконкомам і КНС, спираючись на закон “Про соціалістичний землеустрій”, завершити перерозподіл землі. Крім того, закон передбачав конфіскацію майна та не наділення землею активних учасників

повстанського руху та осіб, що активно допомагали повстанцям”². У розвиток цього закону 22 травня 1922 року ВУЦВ прийняв “Основний закон про трудове землекористування”, який закріплював за селянами землю, що вже фактично знаходилася в їхньому розпорядженні³. Всі невирішені питання передавалися на розгляд спеціальним органам — Земельно-судовим комісіям, і вирішувалися ними в судовому порядку.

Всі зміни, які відбулися в землекористуванні в ході аграрної революції були остаточно закріплені в “Земельному кодексі УРСР”, прийнятому VII Всеукраїнським з’їздом рад і що визначив розвитку аграрних відношень на весь період до початку колективізації⁴.

На XI з’їзді більшовицької партії, який відбувся 27 березня - 2 квітня 1922 року було прийнято резолюцію “Про роботу на селі”, яка рекомендувала при розгляді питання про умови застосування найманної праці в сільському господарстві і оренди землі “... всім працівникам даної галузі не зв’язуватися зайвими формальностями ні того, ні другого явища і обмежитися запровадженням в життя рішень останнього з’їзду рад, а також вивченням того, якими саме практичними заходами було б доцільно обмежувати крайності та шкідливі перебільшення у зазначених відношеннях”⁵. В розвиток цієї тези IX Всеросійський з’їзд рад ухвалив резолюцію “Про відбудову і розвиток сільського господарства”, в якій були конкретизовані та доповнені рішення XI конференції партії більшовиків⁶. Принципово новим в аграрній політиці став дозвіл оренди землі та найму робочої сили.

Спираючись на рішення вищих радянських і партійних форумів, Раднарком УСРР спільно з ВУЦВК

11 квітня 1921 року прийняли декрет “Про надання маломіцним селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею”⁷. Згідно з цим декретом селянські двори, які через недостатню забезпеченість реманентом і робочою худобою, не могли самостійно обробляти свої ділянки, мали право здавати землю в оренду. Причому та частина продподатку, що припадала на орендовану землю, за задумом влади, повинна була сплачуватися орендарем. Вживались заходи щодо впорядкування відносин найму. В жовтні 1922 року сесія ВУЦВК затвердила “Кодекс законів про працю”, основні статті якого поширювалися і на сільське господарство⁸.

Відносини найму та оренди, легалізовані більшовиками з початком непу, були неминучими в умовах товарного ринкового господарювання. Вони сприяли підвищенню заможності села але, одночасно, посилювалась його диференціація, тобто, з одного боку, зростання заможності переважної більшості селян, а з іншого погіршення економічного становища частини маломіцних господарств. Обидва ці процеси викликали негативну реакцію з боку державної партії, оскільки суперечили її стратегічним намірам, з одного боку, і викликали невдоволення частини бідноти, особливо членів КНС, з іншого. Крім того, піднесення заможності селян влада взагалі розглядала як “окуркулення”, з яким вона, не дивлячись на жодні переміни загального курсу, завжди боролась. Тому радянський уряд вкрай обережно йшов на розвиток відносин найму - оренди.

Аналіз тогочасного законодавства дає можливість дійти висновку, що всі спроби держави втиснути, на початку непу, в “прокрустове ложе” земельного законодавства соціально-економічні відносини, які

реально існували на селі, давали, як правило негативні наслідки. Так, відповідно Земельного кодексу 1922 року, в орендні відносини могли вступати лише “трудові” селянські господарства. До речі, точний зміст цього терміну в радянському законодавстві ніколи не був чітко визначеним. Найм робочої сили, хоча й дозволявся, але лише в сезонній формі. Не дозволялось також одночасне використання в господарстві оренди землі та найманної праці. Трактують терміну “нетрудові доходи” віддавалось на розсуд місцевих органів влади. Контроль за виконанням всіх цих вимог покладался на ті ж сільські та районні ради, де всі угоди повинні були реєструватися. Однак ця вимога, як і більшість інших, селянами майже не виконувалась, а ради не мали достатнього впливу, щоб змусили її виконувати.

Подібні обмеження викликали серйозне незадоволення селян, в тому числі і значної частини бідноти, оскільки у відносинах найму - оренди брали участь всі соціальні верстви села. Якщо біднота та незаможники, як правило, здавали землю в оренду та пропонували робочу силу, то заможні орендували її, намагаючись таким чином “виправити” наслідки аграрної революції. Захищаючи власні інтереси обидві сторони не тільки використовували найменші вади тогочасного законодавства, а й часто йшли на пряме його порушення.

Трудове законодавство початку непу, що мало напівзаборонний характер, сприяло збільшенню розриву між попитом та пропозицією на землю та вільну робочу силу та посилювало нерівноправний характер відносин найму - оренди. За далеко неповними даними опитування, проведеного в 1922 року, основну частину

господарств, які здавали землю в оренду становили бідняцькі господарства. По Україні такі господарства становили 71%. Орендарями в основному (і за чисельністю, і за питомою вагою) виступали середняцькі господарства. Заможні господарства становили порівняно невелику частину загальної кількості орендарів, однак за обсягом орендованої землі, вони посідали значне місце. В їх руках зосереджувалась майже третина (30,5%) всього орендного земельного фонду⁹.

Використовуючи факт переважання пропозиції землі над її попитом, заможні господарства мали змогу диктувати свої умови найму, не дуже рахуючись з законодавством. “Наймити будуть працювати так, як потрібно нам, а не за вашими законами”, — відверто заявили на засіданні комітету профспілки Всеробітземліс в селі Водяне Запорізького округу представники наймачів¹⁰. І це були не порожні слова. Згідно даних обслідування селянських господарств, яке було проведено навесні 1924 року, майже половина селян приховувала умови оренди, 19% орендували за гроші, 17,6% — за натуральну оплату, ще 10,8% — з частки (звичайно з половини); 5,3% — за відробіток¹¹. Останні дві форми оренди були одночасно прихованою формою наймання робочої сили з родини орендодавця.

Незважаючи на заборону, земля оброблялась не тільки власною працею родини орендаря, а й з допомогою праці економічно залежних осіб. Це давало можливість збільшувати кількість орної землі в господарстві. На Чернігівщині, наприклад, органами влади фіксувались господарства, в яких загальна кількість землі (надільної та орендованої) становила від

12 до 20 десятин на господарство, на Київщині та Харківщині — до 30, Поділлі — до 12 десятин¹².

Часто оренда землі йшла паралельно з наймом робочої худоби та реманенту. Відсутність останніх у значної частини селян робила їх об'єктом експлуатації з боку заможної частини селянства. Наприклад, в Подільській губернії за найману худобу і реманент платили від третини до половини врожаю. У Васильківському районі за користування двома десятинами землі наймач орав власнику землі 0,5 десятини.¹³ Вартість оранки становила 1,5 крб., тобто десятина орендованої землі фактично обійшлась, в даному випадку, в 75 коп., в той час коли орендна плата становила 8,28 крб.¹⁴ Таким чином, використовуючи відсутність засобів обробітку землі у незаможника, більш заможний селянин орендував її менш як за 10% грошової орендної плати. Таким чином, щороку господарства тільки Київської губернії сплачували за внутріселянську оренду знарядь праці і робочої худоби 8-10 мільйонів карбованців.

Найбільш кабальною формою розрахунку був “відробіток”. Так, в деяких районах за обробіток однієї десятини орної землі незаможник змушений був відробляти в страду 5-6 днів у господаря найнятої їм худоби¹⁵. В Донецькому округу за збирання, жнива та обмолот врожаю з однієї десятини селянин не тільки віддавав в оренду дві десятини землі, а ще й зобов'язувався безкоштовно працювати на всіх трьох десятинах¹⁶. Таким чином, найм худоби та реманенту, дозволений державою, переходив у замасковані форми наймицтва.

Своєрідною формою експлуатації праці бідняка був найм ним робочої худоби або реманенту разом з їх

власником. Останньому це було вигідно, оскільки він одержував плату не тільки за орендований реманент, а й за свою участь в процесі виробництва. До того ж, у цьому випадку соціальні відносини ставали з ніг на голову: бідняк виступав в ролі “експлуататора”, а заможний власник реманенту та робочої худоби перетворювався у “наймита”. А оскільки основною ознакою, за якою визначалась соціальна належність селянського двору, було використання найманої праці, це давало змогу деяким заможним селянам позбутися куркульського тавра. Використовуючи цю форму експлуатації, в 1924-1925 роках заможні селяни отримали в середньому на господарство 84,5 крб. (11,7% умовно-чистого прибутку)¹⁷. В дійсності ця сума була значно більшою, головним чином за рахунок того, що дуже часто бідняк-орендар, не маючи можливості сплатити суму, належну за використання засобів виробництва, змушений був відпрацьовувати свій борг в господарстві власника орендованих засобів виробництва, де його праця оцінювалась значно нижче.

Якщо враховувати, що до оренди засобів виробництва зверталось від 30 до 55% господарств, то можна підрахувати: в межах України за рахунок всіх різновидів експлуатації праці селян, заможна їх частина збільшувала свої прибутки щорічно майже на 15 млн. крб.¹⁸ Крім того, внаслідок ситуації, що склалася на селі в сфері відносин найму - оренди, біднота опинялась не тільки в економічній залежності від заможних селян, а й підпадала під їх політичний вплив. За даними обстеження 6 губерній, яке було проведено у 1924 року, заможні селяни мали можливість тим чи іншим засобом впливати на 20-30% (з коливанням по районах) селянських дворів¹⁹.

Розвиток непу сприяв також зростанню кількості господарств, що мали надлишки робочої сили і змушені були пропонувати її чужим господарствам у відкритому вигляді. Основним споживачем вільних робочих рук був середняк. Однак набагато менша питома вага заможних селян в загальній кількості селянства, приводила до того що в прямій або замаскованій формі наймана праця використовувалась половиною, чи навіть двома третинами господарств заможних селян України²⁰. Загалом на початку непу її використовували від 7,5 до 10% усіх селянських господарств республіки. В той же час найману працю пропонували близько 17% всіх господарств²¹.

Перевагу пропозиції над попитом активно використовували наймачі, диктуючи свої умови найму, які, особливо на початку непу, були досить важкими. Вони використовували в своїх інтересах й недосконалість радянського законодавства з цих питань. Так, Земельний кодекс 1922 року передбачав право найму робочої сили лише на період сільськогосподарських робіт. Згідно букви його положень наймачі повинні були вдаватись до масових звільнень наймитів відразу після закінчення цих робіт. Таким чином, дозвіл лише сезонного найму створював, всупереч задумах властей, можливість додаткового тиску на наймитів, оскільки останні, через відсутність житла, часто змушені були звертатись до “хазяїна” з проханням дозволити перезимувати в його хаті, обіцяючи за це виконувати будь-яку роботу. В подібному випадку зрозуміло, що наймит не міг навіть натякати на створення більш сприятливих умов праці та її оплати. Навпаки, йому часто доводилося давати зобов'язання працювати у цього ж господаря в

майбутньому за меншу, у порівнянні із звичайним рівнем, плату²².

Подібна ситуація вдаряла перш за все по бідності. Намагаючись хоч мінімально скоротити зимове безробіття, керівництво профспілки робітників землі і лісу (Всеробітземліс) направило на місця циркулярного листа, згідно якому дозволялось на зимовий період укладати договори найму на умовах надання лише одягу та харчів²³. Однак цей лист не мав істотних практичних наслідків, оскільки, з одного боку, він суперечив тогочасному законодавству, а з іншого, самі наймачі не квапились наймати батраків на зимовий період, чи розголошувати про зимовий найм, оскільки в цьому випадку вони все рівно зазнавали утисків, але вже в політичній площині.

Зростання масштабів використання найманої праці в селянських господарствах та неспроможність владних структур реально контролювати ці відносини, поставило перед владою, як першочергове, завдання розробки спеціальних правил, які б більш дієво регулювали їх застосування, враховуючи одночасно як інтереси влади, так і інтереси всіх соціальних прошарків села. Головною турботою радянського законодавства перших років непу була боротьба з кабальними умовами найму робочої сили, реманенту та оренди землі.

Проте регулювання соціально-економічних відносин на селі зустрічало значні труднощі, пов'язані, насамперед, з прихованим їх характером. Ставлення режиму до заможних, побоювання селян відносно їх подальшої долі у випадку посилення заможності господарства, призводили до того, що значна їх частина свідомо приховувала укладання угод найму - оренди, причому кожна соціальна група переслідувала власні

інтереси. Селяни, які орендували землю або наймали робітників, всіляко намагались ухилитися від реєстрації договорів щоб уникнути оплати підвищеного податку за орендовану землю, а також з метою соціальної мімікрії. Біднота, яка в основному здавала землю та йшла в найми, приховувала угоди насамперед тому, що перебувала в економічній залежності від заможних. Крім того, за відмову від реєстрації договору орендар часто збільшував розмір орендної плати. Інколи він навіть сам сплачував податок з потай орендованої землі, оскільки останній був значно нижчий з землі селянина-незаможника, ніж з землі, якщо її орендував заможний селянин.

Не дивлячись на те, що розвиток соціально-економічних відносин серед селян в цьому напрямку мало відповідав планам режиму, розвиток продуктивних сил у сільському господарстві вимагав дальшого розвитку і вдосконалення відносин найму - оренди. Цьому заважало як законодавство 1921 року про “трудова оренду”, так і деякі потворні форми адміністрування, зайві обмеження умов здачі землі в оренду та використання найманої праці, що продовжували зберігатися в практиці роботи радянських і партійних органів²⁴. Деякі урядовці навіть участь селянина в “толоці” — цій старовинній формі селянської взаємодопомоги, розглядали як використання найманої праці і притягали їх учасників “...до відповідальності за недотримання норм існуючого законодавства про працю”²⁵.

Невідповідність між нормами аграрного законодавства та потребами розвитку продуктивних сил сільського господарства викликали зростання

напруженості у відносинах між селянством і радянською владою.

На початку 1925 року вона вилилась у серію своєрідних селянських локаутів, які хвилиною прокотились по Україні. Як свідчать тогочасні документи, значна кількість господарств, які раніше застосовували працю найманих робітників, почали в масовому порядку відмовлятися від неї і, відповідно, від розширення посівних площ. Внаслідок цих дій значна частина бідноти позбулась звичних джерел прибутку, а перед державою постала загроза відчутного зменшення кількості товарного хліба. Це, в свою чергу, не тільки загрожувало перебоями в постачанні хлібом міст, новобудов та армії, а й ставило під загрозу експорт хліба, який був одним з небагатьох джерел валютних надходжень. Скорочення попиту на робочі руки викликало посилення невдоволення бідноти, однак не стільки діями сусіда - "господаря", скільки політикою радянської влади.

Обстановка, що склалася на селі, змусила партійно-державне керівництво вжити екстрених заходів по створенню більш сприятливих умов для розвитку продуктивних сил села. На IX Всеукраїнському з'їзді рад, який проходив у травні 1925 року, питання про необхідність створення більш сприятливих умов для розвитку продуктивних сил села (поліпшення умов оренди землі, найму робочої сили, кредитування) зайняло одне з провідних місць. Рішеннями XIV партконференції та III Всесоюзного з'їзду рад було ліквідовано ряд адміністративних обмежень, що перешкоджали господарському розвитку села. Зокрема, на двори, що орендували землю, поширювався закон про можливість застосування найманої праці. Був

скасований строк, що обмежував період оренди земель державного фонду. Все це створювало умови для розширення меж використання зайвої робочої сили, поліпшувало становище бідноти, забезпечувало втягнення у виробництво нових земель, що сприяло збільшенню кількості сільськогосподарської продукції в країні, і врешті-решт, знімало напругу, яка виникла в суспільстві. В радянському порядку всі ці зміни буди законодавчо оформлені у “Тимчасових правилах про умови використання підсобної найманої праці в селянських господарствах”, які були прийняті Раднаркомом СРСР 13 квітня 1925 року²⁶.

Розвиток і розширення дрібного сільськогосподарського виробництва сприяли загальному піднесенню добробуту села. Однак режим вбачав в цьому процесі перш за все зростання “куркульських елементів”. Намагаючись затримати цей процес, він постійно обмежував можливості подальшого розвитку найбільш міцних господарств. Так, на відміну від інших селянських господарств, “куркулі” повинні були наймати робітників не на умовах “Тимчасових правил”, а на більш суворих умовах Кодексу законів про охорону праці. Однак Кодекс, що первісно призначався для застосування у промисловості, не враховував специфіки сільськогосподарської діяльності. Зокрема, він вимагав 8-ми годинного робочого дня, що на селі, особливо під час стради, коли селяни працювали набагато довше, було нереально. Фіксація же в угодах про найм довжини робочого дня “від сходу сонця до заходу” або “повний селянський, а не 8-годинний”, розцінювалось як “серйозні порушення умов праці найманих робітників” і “куркульська експлуатація”. В дійсності, найбільшої експлуатації наймити зазнавали в середняцьких господарствах, де

господар сам працював у важких умовах і не бачив необхідності створювати для наймита пільгові умови²⁷.

До того ж режим не відмовився від негативного ставлення до заможних селян в політичному житті. І в цьому випадку наявність наймитів була першою ознакою “куркуля”.

Все це зумовило той факт, що відсоток незареєстрованих угод залишався занадто великим. В 1926 року, згідно даних ЦКК-РСІ, було зареєстровано всього 17,4% договорів на оренду землі та 122 тисяч трудових договорів на 51,3% батраків, що були взяті на облік²⁸.

В реальному житті, за роки непу, всупереч всім заявам режиму, відносини найму - оренди, не дивлячись на їх поширеність, так і не набули в масовому масштабі, підприємницького характеру. На чотири п'ятих вони носили споживчий та трудовий характер. Приблизно 89% господарств, які використовували оренду, були бідняцькими та середняцькими. Для них оренда часто була вимушеним кроком для підтримання мінімальної рентабельності господарства. До того ж, 81% всіх орендарів не використовували постійного найму²⁹. Факт не підприємницького характеру відносин найму - оренди в загальні кінці кінцем змушена була визнати і влада. В доповідній, яка була надіслана в ЦК КП(б)У, завідуючим сільськогосподарською секцією ЦКК РСІ у жовтні 1926 року, прямо вказувалося, що головна причина внаслідок якої селянин змушений здавати землю в оренду та наймати робочу силу містилась у нестатку робочих рук в господарстві селянина або нестатку реманенту³⁰.

Все ж таки, розвиток та розширення дрібнотоварного виробництва об'єктивно вело до

зміцнення найбільш заможних господарств, що підсилювало загальну товарність сільського господарства. На кінець відбудовного періоду, згідно з даними гніздового динамічного перепису, в Україні налічувалося 4% дрібно капіталістичних селянських господарств. В різних районах цей відсоток коливався від 6,2 (в Степу) до 2,5 (на Правобережжі).

Найбільш чітко класове розшарування знайшло свій прояв у розшаруванні селянських господарств за фактичною площею посівів, що майже цілком збігалося зі ступенем як економічної заможності господарства, так і його соціального статусу. Так, за даними статистичного опитування господарств навесні 1925 року 6% найбільш заможних господарств степової частини України тримали в своїх руках близько третини (32,35%) всієї посівної площі³¹.

Ще одним важливим показником, що визначав місце двору в сільському житті, була наявність в ньому засобів виробництва. 16% найменш забезпечених селянських господарств, які обробляли 2% посівів, мали у своєму розпорядженні 3% робочої худоби. Найбільш заможні господарства, чисельність яких дорівнювала 6% селянських дворів, обробляли майже чверть посівних площ республіки та мали 18,2% робочої худоби. Їм належала також більш як п'ята частина всіх машин та сільськогосподарських знарядь³². Таке співвідношення яскраво свідчило, що, не дивлячись на всі намагання режиму, закони об'єктивного економічного розвитку брали гору.

Зростання диференціації селянства, збільшення його заможного прошарку, викликали незадоволення бідніших верств селянства.

Низові органи влади, які повинні були проводити в життя політику держави, так і не змогли усвідомити її. Сільські активісти, які становили значний відсоток у складі місцевих органів влади, часто продовжували діяти за законами воєнного комунізму, коли навіть найбільш складні питання вирішувалися волонтаристично, без урахування умов і обставин часу. Ось чому рішення уряду, спрямовані на залучення до відбудови народного господарства значної більшості населення виконувалися незадовільно. Все це викликало напруженість у відносинах між різними верствами села і, певною мірою, відбивалося на політиці режиму. Економічні труднощі, що зростали, викликали у значної кількості працівників партійно-державного апарату намагання повернутися до звичний для них методів минулого періоду.

Перемога сталінського угруповання в керівництві партією та поступове згортання непу вело до зростання тиску (як економічного так і політичного) щодо заможних селянських господарств. Відсутність чіткого загальноприйнятого економічного визначення терміну “куркуль”, неясність тих критеріїв, за якими можна було б віднести двір до цієї соціальної групи, призводили до того, що середняк небезпідставно почав побоюватися, що з розширенням господарства він буде автоматично зарахований до числа куркулів і не тільки позбавиться пільг, що їх надавала держава, а й буде поставлений у нерівні економічні та політичні умови існування. Це змушувало селянина або припиняти далі зростання свого господарства, або шукати шляхів обминути існуюче законодавство. Цим, певною мірою, пояснюється, наприклад, той факт, що режим так і не зміг добитися всеохоплюючої реєстрації відносин найму

та оренди, не дивлячись на те, що в разі виявлення цих порушень селяни автоматично зараховувались до розряду куркулів з усіма наслідками, що з цього випливали.

2. Податкова політика радянської влади.

Відмова від політики воєнного комунізму і перехід до непу означав, що головним чинником у економічних взаєминах держави і селянства ставав податок.

X з'їзд РКП(б), який проходив в Москві в березні 1921 року, затвердив резолюцію “Про заміну розверстки натуральним податком”. Суть цього рішення полягала у визнанні необхідності переходу від продовольчої розкладки, при якому у селян реквізували всі продовольчі лишки, а часто й не тільки лишки до продовольчого податку, при якому вони повинні були віддавати державі заздалегідь визначену частину врожаю. Залишками селяни могли розпоряджатися на власний розсуд, в тому числі реалізовувати їх на ринку.

Однак більшовики не наважились зробити відразу різкий поворот в економічній політиці. На X з'їзді РКП(б) планувалося обмежити ринок лише “межами місцевого господарського обороту”. Проте дуже швидко, під тиском економічних реалій, ці заходи були поширені до рамок непу.

Українське керівництво, хоча й заявило про непридатність непу для України і про несвоєчасність його введення, але підкоряючись партійній дисципліні, прийняло рішення з'їзду до виконання. 27 березня 1921 року надзвичайна сесія ВУЦВК майже одногосно постановила замінити розверстку податком та визначила основні принципи його стягнення. 29 березня

це рішення в законодавчому порядку було затверджено Раднаркомом УСРР.

Введення продподатку, хоча й відповідало давно очікуваним вимогам селян, не мало миттєвого впливу на полегшення їх стану. Більш того, він лягав непомірним тягарем на українського селянина, виснаженого семирічною війною. Запланований обсяг продподатку не враховував фактичної економічної ситуації, що склалася в Україні. В 1921 році за найбільш оптимістичними даними в Україні було отримано 633 млн. пудів зерна*, що складало 57% середньорічного збору 1909-1913 років та 82% 1920 року. З цього, дуже невеликого врожаю, селяни України повинні були віддати тільки у вигляді продподатку 117 млн. пудів, тобто 18,5%. І це за умов голоду, що охопив південні, найбільш хлібні губернії.

В Україні, на відміну від Росії, після проголошення непу, продовжувався збір заборгованості по продрозверстці за 1920 рік, яка первісно складала 95 млн. пудів (60% завдання)³³, а потім була скорочена до 54 млн. пудів³⁴. Крім того, одночасно зі сплатою єдиного сільськогосподарського податку, селяни вносили ще одноразовий податок для відбудови сільського господарства, загально-громадянський, трудово-гужовий та подвірно-грошовий податки (в натуральній і грошовій формах). Таким чином, в кінцевому результаті відсоток загального вилучення зерна у селян в 1921/22 році становив щонайменше 26,4,

* Це за даними ЦСУ РСФРР. Центральне статистичне бюро УСРР дало зовсім іншу цифру — 276,6 млн. пуд. Наркомзем України на VII Всеукраїнському з'їзді рад назвав ще меншу цифру — 200 млн. пуд. (Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — К., 1995. — С.34)

що фактично дорівнювало обсягу продрозкладки на 1920/ 21 рік.

Нереальність податкових планів призвела до збереження розкладкового методу їх виконання. Незважаючи на формальне проголошення продподатку його виконання фактично здійснювалося шляхом позаекономічного примусу: зберігалась кругова порука селян за виконання податку, діяльність робітничо-військових заготівельних формувань, чисельність яких в Україні сягала 8 тисяч чоловік³⁵ та застосування інших надзвичайних заходів.

Вже в травні 1921 року за ініціативи місцевих властей до стягнення продподатку почали залучатися військові частини. 12 серпня 1921 року постановою Ради Праці і Оборони було запроваджено застосування такої форми тиску на селян, як військові постої. В даному випадку тиск полягав в тому, що продовольче постачання частин по “повній нормі бойового пайка” покладалось на селян “без зарахування продуктів, що були витрачені, в рахунок податку”³⁶.

Однак головне завдання введеної в село військової частини полягало не стільки у зборі продподатку, скільки “головним чином в застосуванні, за відмову від добровільного виконання розверстки, репресивних заходів”. Останні, згідно наказу по тилам армій Південно-Західного фронту, полягали не тільки у взятті заложників та вилученні продрозверстки, а головним чином у викачці, контрибуції “в розмірі від 25 до 30% продовольства понад призначеного за розверсткою, та корів в розмірі, який причитався за розверсткою, а також коней від активно виступаючого селянства”³⁷.

Місцеві власті йшли ще далі. Так, Вознесенський повітовий особливий продовольчий комітет в своїй

інструкції від 15 листопада 1921 року прямо рекомендував: “Взяти в кожній волості від 15 до 25 чоловік заручників з куркульського та середняцького (підкреслено автором) населення. У випадку, якщо яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж давши підписку про виконання продподатку у 48-годинний строк, і по закінченні часу продподаток не буде виконаний, такі села оголошуються ворогами Радянської влади. Половина заручників буде віддана суду, аж до застосування вищої міри покарання — розстрілу, після чого буде взято нову групу. Вся наявність зернохліба та зернофуражу, не дотримуючись цифр належного продподатку, у господарствах, на які поширюється колективна відповідальність, буде конфіскована”³⁸.

Для проведення першої податкової кампанії були мобілізовані значні сили. З 1 серпня по 5 вересня 1921 року тільки ЦК КП(б)У мобілізував для цього 421 чоловіка³⁹. Однак не дуже розраховуючи на сумлінність українських працівників у вилученні хліба в українських селян, з Росії, по мобілізації наркомпроду РСФРР та ВЦРПС, для збору продподатку було надіслано 30 тисяч чоловік⁴⁰. Найбільш яскравим прикладом цієї недовіри режиму, може слугувати пропозиція В.І. Леніна, висунута їм на початку липня, направляти мобілізованих в Поволжі на роботу в Україну, “щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи сугубо зацікавлені в ній”⁴¹.

Жорсткість, чи навіть жорстокість, з якою проводилась податкова кампанія 1921 року та непомірний обсяг податку, значною мірою були зумовлені голодом, який розпочався в Росії та необхідністю забезпечити безперебійне постачання

головних промислових центрів і перш за все обох столиць — Москви та Петрограда. За перше півріччя 1921 року з України до Росії було вивезено майже 3 млн. пудів хліба⁴².

Влітку, не дивлячись на те, що голод в Україні став цілком реальним, вимоги Москви щодо збільшення вивезення хліба ставали все більш настирливими. До Росії вивозили хліб навіть з охоплених посухою районів. Так, в переліку губерній, які за розпорядженням ЦК КП(б)У мали щоденно відправляти хліб на північ фігурували Одеська, Миколаївська, Кременчуцька губернії — по 5 вагонів зерна, Запорізька — 7 вагонів⁴³, хоча в них селяни навіть не зібрали посіяного насіння.

Усього з серпня 1921 року по липень 1922 року з України в Росію та інші радянські республіки було вивезено більшбє 22 млн. пудів хліба⁴⁴. Все це призвело до того, що податкова кампанія, яка на кінець перетворилась в масове колективне обкладення селянства (внаслідок його неспроможності виплатити продподаток) загострила відношення останнього до радянської влади⁴⁵.

Майже така сама картина спостерігалась і в 1922 році. Так, при валовому зборі в 10,2 млн. тонн, за продподатком у селян вилучили 1,5 млн. тонн⁴⁶. Більш того, Україна змушена була відрахувати понад 10 млн. пудів зерна з урожаю 1922 року в експортний фонд⁴⁷.

В 1923 році розмір сільськогосподарського податку первісно був визначений в розмірі 113,4 млн. пудів, що мало скласти 17,4% валового збору. В дійсності він склав майже 28%⁴⁸. Крім нього, селяни були зобов'язані робити виплати по обов'язковому страхуванню, оплачувати місцеві збори та повертати державі

насіннєві позики (відсоток по яким інколи сягав 25). Таким чином, весь обсяг примусового вилучення склав в тому році 228 млн. пудів зерна (або понад 35%)⁴⁹.

Внаслідок подібної політики режиму у селян, після виконання податків, часто не тільки не лишалось зерна для ринкової торгівлі, а й не вистачало його для забезпечення нормального розвитку свого господарства. Як приклад, можна навести ситуацію, що склалася в Чернігівській губернії в 1923 році де після сплати податку, згідно офіційних даних, на душу сільського населення пересічно залишилось 26,7 пудів хліба. Якщо відняти від цієї цифри 3,5 пуда необхідного для посіву, 7 пудів на корм скота, 0,5 пуда місцевих зборів, до 1 пуда страхових внесків, то з'ясується, що для харчування селянину на рік залишалось 14,7 пудів, тоді як загальна норма споживання сільського населення в той час дорівнювала 28,5 пудів⁵⁰.

Надмірність продподатку змушені були визнати навіть вищі партійні інстанції. Так, в жовтні 1921 року інформаційний підвідділ ЦК КП(б)У у своїй доповідній записці змушений був констатувати, що “в деяких місцевостях продподаток вичерпав всі надлишки, що малися у селян”⁵¹. Це треба розуміти як визнання того факту, що після сплати податку у селян не лишалося нічого. Більш того, для виконання податку бідніші селяни часто змушені були купувати хліб.

В 1923 році, голова Раднаркому України В.Чубар змушений був визнати, що дефіцит пересічного селянського господарства, після сплати всіх податків становитиме 9 карбованців⁵². В цій ситуації, як вказував Чубар, “навіть якщо за рахунок недоїдання, недогодування худоби, випадкових заробітків селянське господарство зможе збалансувати свій бюджет, у нього

нічого не залишиться для вдоволення таких невідкладних потреб, як ремонт та відновлення реманенту, одягу, взуття, купівлю гасу, сірників, солі та інше”⁵³. Розмір всіх цих витрат в дореволюційний час становив, за винятком солі, 25 крб. 65 коп. на господарство.

В 1925/26 році, під тиском селянських вимог та розуміючи необхідність залишення хоч яких-небудь обігових коштів для розвитку селянського господарства, відсоток вилучення по податку в середньому по Україні був зменшений, порівняно з попереднім роком, на третину — з 114 млн. до 70 млн. карбованців. Зменшувався також непрямий податок: на сіль — з 42 до 22 копійок за пуд, на гас, відповідно, з 80 до 60 копійок. Повністю був скасований непрямий податок на цукор⁵⁴. Однак зменшення податку майже не поширювалось на заможні господарства. Більш того, всі пільги, які надавались селянам, йшли без зменшення загального обсягу податку, тобто за рахунок товарних господарств. Це не могло не стримувати загальний розвиток сільського господарства та гальмувати зростання його товарності.

Однак податок все ж таки залишався для селян важким, а в подальшому він знову почав зростати. Прийнятий вже в наступному році закон про єдиний сільськогосподарський податок передбачав, що до суми загального прибутку селянського господарства, з якої обчислювався податок, повинні включатися й надходження від неземлеробської діяльності членів двору, тобто їх сезонні заробітки на шахтах, будовах, і т.д. Загальна антиселянська спрямованість цього законодавчого акту очевидна: таким чином вводилось подвійне, а подекуди й потрійне оподаткування

селянського господарства, оскільки сума зароблена членом двору вже оподатковувалась за місцем його сезонної роботи.

По новому визначався й рівень обкладання. Тепер він залежав від розміру загального прибутку на господарство з поправкою на кількість їдців шляхом відрахування неоподаткованого мінімуму в розмірі 30 карбованців на їдця. Внаслідок цього тягар оподаткування в 1926/27 році зріс від 35% (для середняків) до 93% (заможних селян)⁵⁵.

В 1927/28 року сільськогосподарський податок пересічно становив 7% прибутку селянського господарства. Проте ця цифра практично нічого не говорить про дійсній тягар оподаткування для різних прошарків селян. Того року районні податкові комісії отримали право додатково звільняти від сплати єдиного сільськогосподарського податку двори з наділами не більше 0,5 дес. на їдця, якщо ці господарства мали не більше однієї голови великої рогатої худоби і не одержували доходів від нехліборобських заробітків або спеціальних галузей сільського господарства⁵⁶.

Внаслідок цих дій режиму 35% найменш міцних господарств було зовсім звільнено від податку. Податок на маломіцне (бідняцьке) господарство становив 6,28 крб., середняцьке — 25,92 крб., заможне — 82,35 крб., куркульське — 150,35 крб.⁵⁷. Тобто, господарства, які отримали до 100 крб. понад неоподатковуваний мінімум, платили тільки 0,9% всієї суми прибутку, а найбільш заможні, які мали прибуток понад 1000 крб. — 18,5%⁵⁸. Оподаткування останніх все ближче наближалось до граничного рівня оподаткування допустимого для нормально працюючого виробництва.

Все ж таки, відмова режиму від воєнно-комуністичної політики щодо селянства сприяла досить швидкому відродженню сільського господарства та поступовому зростанню добробуту селянства. Одночасно це вело і до деякого нагромадження коштів на селі. Селянські накопичення, дійсні чи уявні, відразу стали предметом пильної уваги з боку держави, оскільки вони були чи не єдиними реальними коштами як для відбудови всього народного господарства, так і для зміцнення самого режиму. Максимальне вилучення цих коштів у селян також було одним з завдань сільгосподатку на протязі всього періоду непу.

Перша податкова кампанія виявила декілька моментів, яких не очікувала влада.

По-перше, концепцію оподаткування розробляли старі спеціалісти, які не “врахували” класової спрямованості економічної політики більшовиків. Внаслідок цього, до оподаткування була залучена біднота, яка раніше майже не сплачувала продрозверстку. Одночасно податковий тягар на більш заможні верстви виявився меншим ніж розверстка. Це не влаштовувало режим.

З іншого боку, гостра потреба держави у різних видах сільськогосподарських продуктів і сировини за умов недостатнього розвитку товарообігу викликала необхідність введення все нових і нових натуральних податків. Так, якщо продподаток 1921/22 року складався з 12-14 окремих натуральних податків, то на початок 1923 року їх кількість сягала 70. Це призводило до складності обчислення податку. Наприклад тільки по хлібному податку існувало 77 ставок. Це відповідно викликало необхідність утримання великого штату продпрацівників. Крім того багатоподатковість

викликала незадоволення всіх селян, які справедливо вважали, що вони повинні сплачувати один податок.

З метою уніфікації податкової системи постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 19 травня 1923 року був запроваджений єдиний натуральний сільськогосподарський податок⁵⁹. Розмір його залежав від кількості орної землі, забезпеченості худобою та врожайності. Податок обраховувався в житніх одиницях, але селяни могли сплачувати його іншими продуктами, або грошима по встановленому перевідному коефіцієнту.

Перевідний коефіцієнт (або як він називався — еквівалент) був черговим винаходом режиму в його намаганні вилучити у селян якомога більше сільськогосподарських продуктів, заплативши їм якомога менше грошей. “Еквіваленти” були неадекватні ринковим цінам. Крім того, внаслідок різкого коливання курсу карбованця, розмір податку в ході кампанії кілька разів змінював свою величину. Внаслідок цього, для сплати податку селяни змушені були вивозити на ринок значно більшу кількість хліба, ніж це визначалось офіційно. Так, якщо в 1923 році на ринках Київщини хліб коштував 15-20 коп. золотом за пуд, то в державну касу за пуд податку селянину необхідно було внести 50-60 коп. золотом⁶⁰. Тобто фактично податок збільшувався майже в три рази. Така невідповідність ринкових та еквівалентних цін викликала різке обурення селянства. Це змусило режим в 1926 році відмовитися від еквівалентів.

Поступово грошова частина податку ставала превалюючою, аж поки в 1924 року податок став повністю сплачуватися грошима. Перехід до грошових форм стягнення податку мало що змінив у взаєминах держави і селянства в економічній сфері, оскільки

створення державного продовольчого фонду було важливим, але не єдиним завданням продподатку.

Не менш важливими для держави були його фіскальні та соціальні функції. Тобто режим розраховував за рахунок податку з одного боку отримати необхідні йому живі гроші, а з іншого — не допустити занадто швидкого, на його думку, збагачення верхніх прошарків селян. Все це зумовлювало не тільки значний тягар податків взагалі, а й непропорційно-зростаюче оподаткування одних прошарків селян та податкові пільги інших.

Так, постановою ВУЦВК та РНК УСРР від сплати єдиного сільськогосподарського податку на 1923/24 рік повністю звільнялись всі селянські господарства (одноосібні та колективні), що не мали худоби і кількість землі в яких не перевищувала трьох чвертей десятини на їдця⁶¹. Понад ці параметри місцевим органам влади дозволялось зменшувати податок в межах 5% іншим селянським господарствам найменш забезпеченим землею та худобою⁶².

Крім того, зменшення податкового пресу 1925/26 року не торкнулось заможних господарств. Постійні пільги по сплаті податку також надавались маломіщним господарствам. Так, в 1925 році від сплати сільськогосподарського податку на Чернігівщині повністю було звільнено більш як 2 тисячі господарств, а частково ще 3780 господарств на загальну суму 30.879 карбованців 20 копійок⁶³. На Київщині пільги по сільгосподатку отримали приблизно 385 тисяч господарств на загальну суму 1.365 тисячі карбованців (21,9% всієї суми податку)⁶⁴.

Тоді ж був встановлений неоподаткований мінімум, який в 1923 році складав 120 тисяч карбованців (в

грошових знаках 1922 року)⁶⁵. При збільшенні прибутку, порівняно з неоподатковуваним мінімумом, в три рази, з 79 до 240 карбованців, сума податку підвищувалась: в 1924/25 році в 14,5 рази; в 1925/26 році — в 22,5 рази; в 1926/27 року — в 70 раз. В 1925/26 році бідняки платили пересічно 76 копійок податку на кожного члена сім'ї, середняки 3,09 карбованці, а “куркулі” 11,03 карбованці. В 1926/27 року ставка податку з члена бідняцького господарства знизилась до 22 копійок, з члена середняцького господарства практично не змінилась, а “куркульське” господарство змушено було платити по 15,42 крб. з душі⁶⁶. Всього, в 1927 році 4% найбільш заможних господарств виплатили майже третину загальної кількості сільськогосподарського податку⁶⁷.

Така політика режиму, з одного боку, об'єктивно вела до поступового уповільнення темпів розвитку сільського господарства, оскільки селяни переставали бути зацікавлені в розвитку свого господарства, а з іншого, вона породжувала в психології певної частини селянства зневажливе ставлення до сільськогосподарського виробництва, до ведення власного господарства.

3. Хлібозаготівельна політика.

Перехід до непу та формальна відмова від продрозверсточних методів формування державного продовольчого фонду змушували режим шукати інших шляхів його створення.

В перші роки непу формування державного продовольчого фонду тісно перепліталось з податковою політикою, оскільки у зв'язку з інфляцією податок сплачувався натурою і навіть одиниці його виміру так і називалися — “житні одиниці”. Відсутність у держави

більш-менш значних запасів хліба примушувала її форсувати процес його отримання. В перші роки непу він йшов, перш за все, шляхом скорочення строків сплати податку. Однак подібні дії влади призводили до негативних наслідків.

Масовий продаж хліба восени призводив до значного падіння цін на нього. Це, в першу чергу, негативно відбивалося на середньому та біднішому селянстві, яке, в основному вело монокультурне господарство, головним чином зернове. Тому, щоб сплатити податки та інші обов'язкові платежі, вони змушені були продавати хліб саме восени. Одночасно, більш заможне селянство, яке вело багатогалузеве господарство, мало змогу розраховатися з державою за рахунок продажу інших сільськогосподарських продуктів, або за рахунок не сільськогосподарських заробітків, притримуючи хліб до весни, коли ціни на нього істотно підвищувалися. Таким чином, з одного боку, податкові надходження не створювали очікуваного впливу на розмір хлібних запасів держави, а з іншого — практична політика режиму, яка йшла врозріз з деклараціями щодо підтримки всього трудящого селянства, зменшувала і так невеликий його авторитет на селі.

Після миттєвого провалу спроб прямого товарообміну та поширення меж “місцевого господарського обороту” до меж країни, що перетворювало його у звичайну торгівлю, головним шляхом створення продовольчого фонду стали ринкові закупівлі. Однак дуже швидко з'ясувалось, що держава не в змозі закупити потрібну їй кількість хліба, яка до того ж все зростала, за відсутністю коштів. В той же час, промисловість, яка була поставлена в пряму

залежність від бюджету, не тільки не виробляла достатньої кількості товарів, необхідних селу, а й вимагала постійних, багатомільйонних капіталовкладень, причому бажано в валюті. Отримати їх держава могла значною мірою за рахунок продажу на світовому ринку зерна та інших сільськогосподарських продуктів, абсолютну більшість яких вона отримувала з селянського сектору господарства. З іншого боку режим намагався не допустити використання хлібного ринку для збагачення “класово-чужих” елементів, тобто заможних селян та підприємців-непманів, прошарку, що народжувався.

Обидва ці завдання він намагався вирішити шляхом посиленого вилучення зерна по якомога низькій ціні. Тому, не дивлячись на проголошення переходу до створення державного продовольчого фонду ринковими методами, режим намагався зберегти адміністративний контроль над формуванням цін на найбільш важливу для держави сільськогосподарську продукцію, головним чином на зерно.

Влітку 1924 року почалось швидке зростання ринкових цін. Це було обумовлено значною мірою форсуванням хлібозаготівель з боку держави. В серпні по Україні, пересічно, ціна жита перевищила 1 крб., а на пшеницю дійшла до 1 крб.50 коп. — 1 крб.80 коп. Намагаючись стримати зростання цін, 1 вересня 1924 року рішенням Української економічної наради для державних заготівельних організацій були запроваджені так звані “лімітні ціни”, тобто ціни вище яких вони не мали права сплачувати за хліб, що купували у селян. Усі інші ціни вважались “спекулятивними”.

Лімітні ціни визначались з центру і часто не враховували місцевих умов. Тому порайонні ліміти

були економічно мало обґрунтованими. Вони сковували комерційну активність заготівельників. Крім того, лімітні ціни суттєво відрізнялись від ринкових. Так, при лімітній ціні в 1,18 крб. за пуд пшениці ринкова ціна складала 1,86 крб.⁶⁸

Легалізація, на початку 20-х років, хлібного ринку поставила селянство у більш вигідне становище, оскільки тепер воно мало змогу легального вибору покупців своєї продукції. Цей вибір, більшою частиною був не на користь держави. Не бажаючи продавати результати своєї праці задешево, селяни вважали за краще мати справу з приватними заготівельниками, які не тільки платили більше, а часто ще й авансували виробництво. Тому в першій половині 20-х років створилась ситуація, коли приватник, майже без конкуренції з боку державних заготівельників, знімав з ринку практично весь хліб, що його вивозили селяни. Наприклад, в 1925 році на Київщині приватними заготівельниками було закуплено в селян майже 4 млн. пудів зерна, в той час як державні і кооперативні організації змогли заготовити тільки 1,5 млн. пудів⁶⁹. На Зінов'ївщині приватні заготівельники закупували в першій половині 20-х років до 40% зерна, що його селяни вивозили на ринок, на Миколаївщині — майже половину⁷⁰. В 1925/26 році по Київщині доля приватних заготівельників у хлібозаготівлях складала 7.800 тисяч пудів житніх одиниць проти 5.000 тисяч пудів державних заготівельників (тобто 61%). Крім того, шляхом закупівлі у приватника, було заготовлено Хлібопродуктом 17%, Держторгом — 2,4%, Укрмутом — 30,2% та споживчою кооперацією — 3% всього ними заготовленого⁷¹. І це не дивлячись на заходи по

обмеженню діяльності приватника, які в цей час розпочав режим.

Така картина привела до того, що в грудні 1924 року наркомвнуторг змушений був дати директиву розглядати лімітні ціни лише як орієнтовні. Це рішення мало своїм наслідком моментальне підвищення закупівельних цін та їх зближення з ринковими. Остаточна лімітна політика була засуджена квітневим (1925 р.) пленумом ЦК РКП(б) який зажадав від наркомвнуторгу провадити більш гнучке регулювання ринку та заборонити встановлення твердих заготівельних цін, обов'язкових для селян, продавців хліба.

Своєрідною формою вилучення у селян зерна можна вважати зернові позички, які надавались державними організаціями. Вони надавались навесні, коли ціни на хліб були високими, і часто надавались по цінах вищих за ринкові, а повертати селяни їх були зобов'язані восени, коли ціни на хліб падали. Внаслідок цього коливання селяни змушені були продавати хліба в 6-7 разів більше, ніж вони брали в борг, тобто фактично селяни платили 600-700% від суми позики (в натуральному обрахуванні). Для порівняння — відсоток по куркульським, “лихварським” позикам складав 300-400%.

Відсутність у держави резервного хлібного фонду, все зростаючий попит на сільськогосподарську сировину з боку промисловості та форсування експорту хліба також сприяли постійному зростанню цін на нього. Так, восени 1924 року на ринках Київщини жито коштувало 70 коп. за пуд, а на весну ціна піднялася до 3 крб.⁷² Зростання ринкових цін не могло не відобразитися на заготівельних організаціях, які маючи

свої плани, намагались виконати їх за будь-яку ціну. Це вело до неочікуваної режимом конкурентної боротьби за хліб між державними заготівельниками. Перш за все ця боротьба знаходила свій вияв в фактичному порушенні лімітних цін. Все це підсилювало очікувальні настрої селян, пов'язані з продажем хліба, та збільшувало нестачу хліба у держави.

На обсяг хлібозаготівель значною мірою впливала і нестача промислових товарів. Так, в 1925/26 року, за даними Держплану вона в цілому по країні складала, порівняно з ринком сільгосппродуктів 380 млн. крб., в 1926/27 року за розрахунками ця цифра мала підвищитися до 500 млн. крб.⁷³ Ця обставина також позбавляла селян зацікавленості в продажі хлібних лишків.

Ще одним важливим фактором, який стримував кількість ринкових продаж зерна була значна, постійно зростаюча, особливо на початку 20-х років, різниця в цінах на промислові та сільськогосподарські товари. У відповідь селяни почали відмовлятися від купівлі промислових товарів за підвищеними цінами, що призвело у 1923 року до своєїрідної кризи збуту.

Два останні фактори були зумовлені тим, що після націоналізації промисловості держава стала фактичним монополістом у виробленні необхідних для села промислових товарів і не мало що змінив в цій ситуації. Це створювало для неї можливість довільно маніпулювати цінами на промислову продукцію. Необгрунтоване відхилення ціни від вартості дозволяло акумулювати в руках держави значні нагромадження за рахунок галузей споживання, головним чином сільського господарства. Внаслідок такої політики співвідношення між загальним рівнем цін на

сільськогосподарську та промислову продукцію, порівняно з дореволюційним (коли воно встановлювалося ринковим співвідношенням між попитом та пропозицією), встановилось не на користь селян. Так, якщо до Першої світової війни, щоб сплатити вартість плуга селянин мав продати 6 пуд. пшениці, то у 1924 року для цього потрібно було вже 24 пуд.⁷⁴

Ця диспропорція отримала влучну назву “ножиці цін”. За її допомогою держава отримувала значні додаткові кошти, які Сталін відверто назвав “додатковою даниною на селянство”. Ця “данина” постійно зростала. Якщо в 1924 році при покупці промислових товарів селяни переплатили приблизно 500 млн. крб.⁷⁵, то в 1925/26 року ця сума піднялася до 1041 млн. крб.⁷⁶. Загалом, завдяки цим “ножицям” селянство щорічно переплачувало суму, яка дорівнювала майже половині його платоспроможного попиту.

Таким чином, ситуація, що склалася на терені торгівлі хлібом в середині 20-х років, не влаштувала жодну з сторін. З одного боку, маючи конкурента, влада проти волі змушена була постійно підвищувати ліміти (заготівельні ціни). По-друге, значну кількість закупленого зерна український приватний заготівельник кінцем кінцем перепробував саме державним організаціям, як республіки, так і Союзу, особливо північним, однак по значно вищим цінам. Таким чином, на хлібозаготівельних операціях набував силу приватний капітал.

Селяни постійно боролися і з “ножицями”, і з “даниною”. Робили вони це самим простим для них шляхом не збільшуючи, як на це розраховувала влада, а

в міру можливості скорочуючи обсяг вивозу хліба на ринок, замінюючи продаж його іншими, більш вигідними для себе продуктами. Зменшення кількості хліба, який пропонувався для продажу являло значну небезпеку для влади, оскільки значною мірою зривало плани капітального будівництва.

У відповідь на ситуацію, що склалася на хлібному ринку, влада вжила цілу низку заходів, спрямованих на захист своїх інтересів. Заходів перш за все адміністративно-командних.

Питанню становища, що склалося на терені хлібозаготівель, був присвячений пленум ЦК КП(б)У, який пройшов на початку грудня 1925 року⁷⁷. Хоч він і визнав, що для нормалізації ситуації на терені хлібозаготівель необхідне, перш за все, насичення хлібом внутрішнього ринку та створення маневрового та резервного фондів, основний акцент у вирішенні цього питання влада робила на застосуванні адміністративних заходів. Так, пленум визнав необхідним проведення ряду заходів, спрямованих на забезпечення державної монополії на хлібному ринку. Зокрема передбачалось підпорядкувати державній промисловості найбільш крупні млини, що були здані в оренду приватним особам. Крім того, пленум поставив вимогу скоротити кількість державних організацій, яким дозволялось проводити хлібозаготівельні операції, оскільки останні намагаючись виконати хлібозакупівельні завдання часто-густо самі піднімали ціни, порушуючи тим самим ліміти.

На виконання рішень пленуму в січні 1926 року наркомвнуторг видав циркуляр, яким заборонялась закупівля хліба організаціям, для яких вона не була головною функцією⁷⁸. Відповідно різко скоротилась

чисельність державних заготівельників. Так, в 1923/24 році в Україні працювало 14 державних хлібозаготівельників; в 1925/26 році — всього 4 (Укрмут, Росторг, Хлібопродукт, Держбанк). В 1927 році був створений новий державний хлібозаготівельник, який з самого початку став монополістом в цій справі — Укрхліб.

Однак перш за все заходи влади були спрямовані проти основного конкурента державних заготівельників — приватника. Не маючи ні можливості, ні бажання змагатися з ним економічно, влада пішла більш звичним для неї шляхом — адміністративними заборонами. Ще в жовтні 1925 року наркомат внутрішньої торгівлі видав розпорядження про припинення закупівлі хліба у приватних осіб (малися на увазі приватні заготівельники), а також про заборону їх авансування державними заготівельниками⁷⁹. Наприкінці 1925 року за доповіддю наркома внутрішньої торгівлі УСРР, ВУЦВК взагалі заборонив “фінансування державними коштами приватного заготівельника і перекупника”⁸⁰. Однак найбільш сильно по приватному заготівельнику вдарило запровадження політики так званого “економічного регулювання”, згідно якої для нього фактично перекривалась можливість перевезення хліба по головних залізницях. Також у приватних осіб під різними приводами вилучались млини.

Внаслідок цих заходів питома вага приватника в хлібозаготівлях різко скоротилась. Так, якщо в серпні 1925 року вони заготовили 17%, а у вересні того ж року — 22,8% загальної кількості хліба, то через рік, у серпні та вересні 1926 року відповідно тільки 11% та 6,4%⁸¹.

Проте заходи, які проводились в Україні щодо припинення діяльності приватного заготівельника не повністю давали бажаних результатів. Це було пов'язано

з тим, як відмічали місцеві партійно-державні працівники, що “замість українських державних заготівельників, його (тобто приватного заготівельника) почали посилено фінансувати організації з півночі”⁸². В даному випадку маються на увазі заготівельники північних регіонів Союзу, яким розпорядження українських властей були “не указ”.

Встановлення монополії державної організації на хлібному ринку дозволило все ж таки значно понизити ціни, як ринкові, так і заготівельні. В квітні-червні 1926 року вони впали, порівняно з листопадом-груднем 1925 року, на пшеницю з 1 крб. 21 коп. до 1 крб.18 коп. за пуд, на овес з 62 коп. до 60 коп.⁸³, в той час коли в усі попередні роки на весну ціни різко підвищувались. Ще більш різко впали заготівельні ціни. В 1926/27 року розрив між цінами державних заготівельників і приватним ринком становив 55%, в 1927/28 року вже 75%⁸⁴. Ціни на хліб навіть перестали покривати затрати на його виробництво.

Така політика режиму жодною мірою не сприяла зростанню пропозиції хліба з боку селян та покращанню відносин між селянством і владою. Все частіше воно почало відмовлятися вивозити хліб на ринок, не отримуючи взамін необхідної кількості промислових товарів. Взимку 1927/28 року в країні спалахнула фактично спровокована державою хлібозаготівельна криза. Селяни в масовому порядку відмовились продавати хліб по невігідних для себе цінах. Це поставило режим не тільки перед загрозою згортання програми індустріалізації, а й народногосподарської кризи взагалі.

Існувало два шляхи розв'язання проблеми. Можна було підвищити ціни на хліб, і тим самим задовольнити

основну вимогу селян. А можна було, навпаки, силою змусити селян продавати, а точніше віддавати державі хліб. Вибір шляху виходу з цієї кризи означав вибір шляху подальшого політичного розвитку країни. Таким чином, питання хлібозаготівель все більше перетворювалось на політичне.

III. РОЛЬ ОРГАНІВ ВЛАДИ І САМОВРЯДУВАННЯ В УТВЕРДЖЕННІ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ.

1. Партійні осередки.

Особливе місце в житті українського суспільства 20-х років займали структури комуністичної партії. Це зумовлювалося місцем та значенням самої партії. Перебравши на себе всі керівні функції в державі, більшовицька партія повинна була мати, і мала надзвичайно розгалужений апарат, який би тримав під контролем мало не всі прояви суспільного життя. Останнє означало концентрацію всієї влади в партійних комітетах всіх рівнів, до сільського включно. Однак партійно-державне керівництво дуже насторожено відносилось до селянства взагалі, і до українського — зокрема. Особливо яскраво таке ставлення простежувалась у відношенні до селян-комуністів та в діяльності осередків комуністичної партії на селі.

Теорія марксизму, з самого початку її існування, розглядала селянство або як клас що відмирає, або як дрібну буржуазію, яку необхідно перевиховати. Тому більшовики розглядали вимоги селянства виключно під кутом зору їх відповідності інтересам своєї партії. Одночасно і психологія селянства не визнавала більшості цінностей більшовизму. Однак демагогічні гасла більшовиків залучили в їх ряди деяку частину селян. В той же час вони продовжували зберігати і селянську психологію. Тому об'єктивно селяни-комуністи часто були носіями настроїв, які вступали в протиріччя з планами партійної верхівки. Внаслідок цих обставин селяни складали дуже незначний відсоток серед членів партії. В країні, де більшість населення складали саме селяни, це було дуже небезпечно для керівництва партії, яке з самого початку взяло курс на встановлення тоталітарного ладу, оскільки тоді з-під його ідеологічного контролю випадала більшість населення країни.

Таким чином політика партійної верхівки щодо селянства коливалась між двома протилежностями. З одного боку керівництво партії розуміло нагальну необхідність кількісно збільшити загін сільських комуністів, оскільки це був надійний шлях до контролю над селом, а з іншого — намагалось не допустити скільки-небудь реального впливу цього загону на політику партії, особливо в селянському питанні.

Безпартійна селянська маса чітко відділяла в своєму уявленні та симпатіях партію більшовиків в цілому від її місцевих представників. Виникала парадоксальна ситуація: в той час, коли авторитет партії в цілому, навіть в роки громадянської війни, був досить високим, до місцевого партійного осередку селянство нерідко

відносилось байдуже, скептично, а інколи й вороже. Значною мірою це було зумовлено тим, що діяльність як сільських комуністів, так і партійних осередків в цілому, була весь цей період відірвана від селянської дійсності, в підході до селянських мас переважав адміністративно-командний стиль, більшість осередків не проводила роботу по завоюванню авторитету та симпатій у місцевих жителів. Крім того, невдоволення селян викликала і практична безкарність комуністів¹.

В таких умовах режиму було вкрай важливо ідеологічно утвердитись на селі. Це, як визнавали деякі керівні діячі партії, було дуже важко.

На початку 20-х років партійний прошарок серед селянства був дуже незначним. Влітку 1921 року по всій Подільській губернії нараховувалось 20 сільських осередків чисельністю 1293 членів та кандидатів². В 1922 року на всю Київську губернію налічувалось 140 сільських партосередків, які об'єднували 1035 членів партії, з яких тільки 328 були селянами³. В Катеринославській губернській парторганізації налічувалось 4439 членів та кандидатів. З них — тільки 720 селян⁴. Загалом сільські організації поповнювались головним чином за рахунок пролетарських елементів. Селянська частина являла з себе плинний склад осередків.

Всього, за даними Всеросійського перепису комуністів 1922 року, в Україні нараховувалось 1.412 сільських партосередків в яких перебувало приблизно 12 тисяч членів та кандидатів⁵. Але навіть серед такого незначного загону українських комуністів кількість саме селян складала лише 26%⁶. На вересень 1924 року чисельність сільських комуністів зросла до 16.127 чоловік, але кількість осередків залишилась майже

незмінною — 1.404⁷. Освітній рівень сільських комуністів був надзвичайно низьким. 75,3% з них мали нижчу освіту, 14,8% — домашню, майже 10% взагалі були неписьменними⁸.

При такому стані сільських парторганізацій вони не могли успішно виконувати завдання, які перед ними ставив режим. Здійснення економічних та політичних заходів запланованих режимом потребувало значного покращання партійної роботи на селі. З цією метою наприкінці 1924 — на початку 1925 року центральними газетами був проведений огляд сільських партійних осередків. Він ще раз переконливо показав вкрай незадовільний стан в цій галузі партійного життя.

Ситуація, що склалася на селі, виявилась для режиму настільки небезпечною, що вона все частіше опинялась в полі зору вищих партійних органів. Так, з метою більш оперативного реагування на процеси, які відбувались на селі, в кінці 1924 року при ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, обласних, губернських та окружних комітетах комуністичної партії були створені “Наради по роботі на селі”⁹.

Питання про покращання роботи сільських парторганізацій також було одним з головних на XIV партконференції. Вона визнала, що головним напрямком партійної роботи на селі ї зміцнення зв'язку партії з безпартійними селянськими масами та рішучі зміни методів партійного керівництва. Звідси випливала необхідність посилення уваги керівництва партії до сільських парторганізацій, зокрема до виховання сільських комуністів в дусі беззастережного підкорення наказам партійного апарату, а також до зміцнення їх складу.

В серпні 1925 року ЦК РКП(б) звернувся до всіх партійних організацій, до всіх членів партії з листом, в якому закликав їх посилити всебічну допомогу сільським партосередкам¹⁰. Ця допомога перш за все виявлялась в “посиленні кількісного та покращанні якісного складу сільських осередків” шляхом направлення на село робітників-комуністів. ЦК КП(б)У, губернські та окружні комітети партії направили з промислових центрів в сільські райони близько 3 тис. комуністів¹¹, в тому числі Донецький губком — 360 чоловік, Катеринославський — 175, Луганський окружком — 205¹².

Однак більшість комуністів, які відряджались на село, не знала і не розуміла специфіки роботи в ньому. Крім того, таке відрядження часто неофіційно розглядалось як своєрідне партійне покарання. Тому робітники-комуністи намагались не поїхати в це відрядження або будь-яким шляхом знову повернутися до міста. Таке ставлення відряджених не могло не відбитися на їх практичній роботі і, відповідно, на ставленні селянства до сільських комуністів взагалі.

На цьому ґрунті виник ще один клубок протистояння — між сільськими та міськими комуністами, з одного боку, та невдоволення селянства різним ставленням держави до них і до робітничого класу, або “ревності” селян до робітників, як ще тоді називалося — з іншого.

Кроки, які були вжиті керівництвом партії щодо зміни кількісного та якісного складу сільської частини республіканської парторганізації, дали свої наслідки, але тільки частково. За даними партійного перепису 1927 року чисельність сільських комуністів зросла до 27.550 чол.¹³ Однак навіть після цього в загальній

чисельності сільського населення вони склали лише 0,3%, тобто три комуністи на тисячу чоловік. Більш того, члени партії, які були безпосередньо зайняті в сільському господарстві, склали серед сільських комуністів, незначну меншість. Як змушений був публічно визнати секретар ЦК КП(б)У М.Хатаєвич, в 1925 року, в середньому, в кожному сільському осередку від 70 до 90% його складу склали посадові особи (обрані та необрані) села та волості. Комуністи, які б мали свої господарство та приймали безпосередню участь в громадській роботі не склали й третини всіх членів та кандидатів в члени партії, включаючи й комуністів, які входили до комун або працювали в радгоспах¹⁴.

Крім того, партійна робота на селі продовжувала зводитись в основному до різноманітних політичних та громадських кампаній. Сільські партійні осередки, партійні комітети округів, областей займались головним чином керівництвом перевиборами рад та правлінь кооперативних осередків; забезпечували мобілізацію бідноти та ізоляцію “куркульства” при проведенні різноманітних заходів. Однак ця організаційно-політична робота не підкріплювалась належною увагою до виробничих питань. Участь місцевих партосередків у вирішенні таких питань як землеустрій, кредитування, постачання машинами усі роки непу залишалась не систематичною.

Низові партійні організації дуже важко пристосовувались до роботи в умовах хоча б обмеженої демократії. Особливо яскраво це виявилось після прийняття XIV партійною конференцією рішень, спрямованих на залучення більш широких верств селянства до активного суспільного життя. Вони

миттєво викликало негативну реакцію з боку абсолютної більшості сільських парторганізацій, головним чином партійців-незаможників, членів КНС та взагалі тієї частини сільської парторганізації, яка була пов'язана з КНС, жила на настрої та ідеологією останніх. Ця тенденція спеціально підкреслювалось в підготовленому для ЦК КП(б)У “Огляді стану сільських парторганізацій станом на 1 липня 1925 року”: “Переважна частина сільських комуністів висловлює незгоду, яка іноді переходить у протидію, з новими методами роботи на селі. Характерними проявами настроїв цієї групи є: оцінка політики партії як ухил в бік куркуля; союз бідноти з середняком не сприймається, або сприймається формально. Головні мотиви, що висувуються проти союзу з середняком: а) в цьому нема особливої необхідності; б) середняцтво в більшості не радянське; в) середняцтво не приймало участі в боротьбі за радянську владу; г) середняцтво не бажає йти на поступки бідноті.

Другою формою прояву ідеології цієї групи є надія на те, що розмови про нові методи роботи на селі незабаром втратять свою гостроту, що це тактичний маневр і що все буде якщо не по-старому, то у всякому випадку, поворот буде “не таким крутим”¹⁵. До цієї частини невдоволених відносилася переважно адміністративно-господарська верхівка села.

Навіть наприкінці 1925 року дві третини сільських парторганізацій продовжували чинити опір проведенню в життя рішень XIV партконференції. Більш того, як вказувалося, наприклад, в листі-звіті секретаря Запорізького окружного партії, “на місцевих партконференціях часто лунали голоси, що “партія кинула бідноту та стає на бік куркуля”¹⁶. На Полтавщині

невдоволення незаможників-комуністів новою політикою виливалося в розмови “про необхідність створення партії бідноти”¹⁷.

Іншим напрямком діяльності партійного керівництва щодо сільського заgonу комуністів була боротьба з “селянськими настроями” в середині партії, та з “окуркуленням господарств окремих комуністів. Під цим останнім, режим, перш за все, мав на увазі зміцнення їх індивідуальних господарств.

Партійно-державне керівництво розраховувало, що селяни-комуністи стануть прикладом для інших селян у переході на колективні форми господарювання. Але ці очікування виявились марними. Селяни, навіть вступивши до лав комуністичної партії, не бажали, в своїх більшості, відмовлятися від своїх господарств. Так, спроби Катеринославського губкому зобов'язати місцеві парторганізації “рішуче колективізувати господарства членів партії” наштовхнулись на різкий опір з боку сільських комуністів¹⁸. Обговорення пропозиції Харківського губкому, що пройшло на початку 1923 року в сільських осередках губернії, про прискорення колективізації господарств сільських комуністів також виявило негативне ставлення останніх до колективізації їх господарств. Як пояснення мотивів цього небажання ними висувались різноманітні причини: відсутність інвентарю та землі; небажання безпартійних родин йти в колектив та інші¹⁹. Але за ними ховалася єдина, головна причина: бажання селянина працювати на своїй землі.

В той же час частина селян-комуністів, які мали власні господарства, подекуди дуже успішно їх піднімала, перетворюючись на справжніх господарів. Більш того, бажання “осісти на свою землю” виявляли і

деякі селяни-комуністи, які раніше її взагалі не мали²⁰. Ця тенденція, яка дуже швидко отримала назву “господарське обростання” чи навіть “окуркулення” комуністів, поступово набувала досить значного розміру. Вже в 1923 року деякі губкоми відмічали випадки, коли господарства селян-комуністів настільки зміцнювалися, що останні вже наймали селян для роботи в своїх господарствах²¹. Все це викликало занепокоєння з боку партійного керівництва.

Намагаючись протистояти цій тенденції, воно вживало найрізноманітніших заходів, включно до виключення з лав партії. Саме до таких заходів восени 1923 року вдалися, наприклад, Одеський та Катеринославський губкоми КП(б)У²². Однак в цілому, режим ще не наважувався поки що використовувати подібні заходи в широких масштабах.

Найбільш поширеним методом боротьби з цим явищем можна вважати політику постійних перекидань комуністів з місця на місце (так звані “партпереброски”). Формально така політика мотивувалась необхідністю боротьби з дрібнобуржуазним оточенням селян-комуністів. Проте насправді вона обумовлювалась політикою недопущення господарського обростання комуністів, а також нестачею кадрів та значним рівнем посадової злочинності серед комуністів села.

В останньому випадку перекидання слугувало перш за все засобом захистити “честь мундиру”. Свідченням такого становища може бути вимушене зізнання, зроблене ЦК РКП(б) в таємній постанові квітневого (1923 року) пленуму: “Дуже часті випадки, коли комуніст, який здійснив карний злочин, звільнюється від покарання, чим у населення створюється враження

безкарності членів РКП(б). Інколи так на справу дивиться суд, інколи це проходить внаслідок втручання партійних організацій. Це ставить комуністів в очах населення в становище осіб, яким все дозволено”²³. В цій же постанові перед партійними організаціями ставилась вимога відмовитися від втручання в судові та слідчі справи по відношенню до членів партії. Однак намагання ЦК виправити ситуацію, що склалася, нашоувувались на опір партійних же структур.

Такі дії режиму ставили селянина перед дилемою: або господарювання на своїй землі, або збереження членства в комуністичній партії. Деякі обирали перше і виходили, або дуже швидко виключались з її лав. Ті ж, хто вибирав друге, дуже швидко остаточно втрачали селянську психологію, перетворюючись на “гвинтики” партапарату, на манкуртів, готових виконати будь-який наказ.

2. Сільські ради.

Зростання суспільно-політичної активності селянства обумовило посилення їх уваги до участі в роботі місцевих органів влади, насамперед в радах. Це створювало передумову активної боротьби усіх прошарків селян за посилення в них свого впливу. Далеко не рівнозначна політична активність різних груп селян була зумовлена з одного боку їх різною значимістю в економіці села, а з іншого — різним відношенням до них держави, нерівнозначне ставлення якої тільки загострювало боротьбу різних прошарків села за вплив на низовий державний апарат. Результати виборів до сільрад значною мірою були віддзеркаленням компромісу наслідків боротьби різних

прошарків за вплив на селі та політики держави щодо селянства в політичній сфері.

Крім того, протягом усього першого десятиріччя радянської влади партійно-державне керівництво насторожено ставилося до селянства взагалі, і до українського — зокрема. Політичні права селян всіляко обмежувались. Наприклад, при виборах до рад, згідно законодавства, модус представництва робітників і селян різнився в 5 разів. Внаслідок цього селяни складали, наприклад, тільки третину делегатів окружних з'їздів рад²⁴.

В роки громадянської війни більшовики змогли створити собі на селі соціальну опору. Нею стала частина найбіднішого селянства об'єднана спочатку в комбіді, а згодом в комнезами. Спираючись на підтримку режиму, незаможники прибрали до рук всю владу на селі. Тому вони різко вороже зустріли зміни в політиці радянської влади, спрямовані на залучення більш широких верств села до співпраці з режимом. Це невдоволення особливо яскраво виявилось в ході однієї з найважливіших політичних кампаній, яку держава проводила на селі — виборчій.

Небезпідставно побоюючись конкурентів, члени КНС, особливо актив, з великою підозрою ставились до появи в політичному житті села інших соціальних верств селянства. Протиставляючи себе усім іншим верствам селянства, незаможники об'єктивно породжували у них прагнення до об'єднання з метою захисту власних інтересів. На практиці це виявлялось у безпосередньо зростаючому впливу господарчо зміцнілого середняка на все суспільно-політичне життя села та в його енергійному прагненні до керівництва в ньому. Велика питома вага дозволяла середняку

витіснити з сільських рад бідняків, а іноді і допомагати появі в них представників найбільш заможної частини селянства, тих, за ким в радянській історіографії закріпився термін “куркуль”.

Не маючи можливості самостійно зберігати свій вплив у радах, незаможники постійно шукали підтримки з боку держави. А оскільки біднота, не дивлячись на всі декларації про союз з трудящим селянством, залишалась класовою опорою влади на селі, та й режим сам побоювався все зростаючої політичної активності селянства, ці вимоги осередків КНС в значній мірі задовольнялись.

Підтримка держави знаходила свій вияв, головним чином, в касації виборів до тих сільрад, до складу яких були обрані заможні селями, а також взагалі небажані для незаможників особи. Особливо часто подібні ситуації виникали на початку непу. Так вибори 1923 року в селі Сухачовка Катеринославського округу, де двічі перемагав список укапістів, не тільки двічі були касовані, а й, на всяк випадок, не були зараховані взагалі²⁵. Були проголошені недійсними і результати виборів у сільраду села Незабудкіно Катеринославського повіту “зважаючи на проникнення до сільради куркульських елементів”²⁶. Усього по цій губернії в 1922 році за вимогою КНС було розпущено 95 сільрад та волвиконкомів²⁷.

Навіть у 1925, найбільш ліберальному році, в Україні була проведена касація виборів більш як 1200 сільрад²⁸, що складало близько 12% усіх сільрад республіки.

Крім спроб анулювання невігідних для себе результатів виборів, незаможники вперто продовжували виступати проти самого права інших верств селянства

брати участь у виборах. З цією метою вони активно використовували передвиборчі кампанії, зокрема кампанію по перевірці списків виборців. Під їх впливом багато селян позбавлялось виборчих прав як “вороги радянської влади”, “вороги КНС”, “неблагонадійні елементи”, як колишні заручники та відповідачі, та й просто за “агітацію проти КНС” чи “релігійність”²⁹. В с. Пухівці Броварського району місцеві активісти позбавляли селян виборчих прав навіть з мотивуванням “середняк”³⁰. Протизаконність подібних мотивувань була настільки очевидна, що органи влади змушені були, особливо в середині 20-х років, виключати селян з подібними звинуваченнями зі списку позбавленців, тобто повертати їм виборчі права.

На протигагу ультракласовій позиції бідноти, їх головні суперники — найбільш заможні селяни, часто демонстративно висували загальноселянські вимоги. Майже постійно однією з таких вимог було “вирівнювання прав” робітників і селян та ліквідація штучного протиставлення серед селян. В своїй агітації представники верхівки села вміло використовували невдоволення селян практичною політикою режиму, головним чином високими цінами на промислові товари і низькими — на сільськогосподарські. Немале місце в їх передвиборній агітації займали недоліки в діяльності радянських і партійних працівників, їх некомпетентність, зловживання владою. Заможні селяни були найбільш активними у боротьбі за вплив на державні органи. Не дивлячись на всі перепони, які чинив режим, вони досить успішно завойовували місця у радах.

Захищаючи свої інтереси, які йшли в розріз з інтересами режиму, заможні також часто

використовували непарламентські методи. Провокаційні слухи, дискредитація своїх політичних суперників, протиставлення центральної влади та місцевих органів, зриви виборчих зборів, підкуп та споювання виборців, обіцянки допомоги під час сівби та жнив, включення до списків “мертвих душ” — ось далеко не повний перелік дій, якими вони користувалися під час проведення виборчих кампаній. Проте основним їх методом був економічний вплив та господарський авторитет. Спираючись на них, заможні змогли привернути на свій бік не тільки найбільш чисельний прошарок селян — середняка, а й частину бідноти.

Від позиції середняка дійсно залежало дуже багато. Достатньо згадати, що саме його відвернення від повстанського руху значною мірою обумовило поразку останнього. Розуміючи це, влада неодноразово намагалася схилити середняка на свій бік. Але тут вона зустріла різку протидію з боку своєї “опори” — незаможників. Останні так і не змогли зорієнтуватися у новій політичній ситуації. Замість того, щоб спробувати об’єднати зусилля менш заможної частини селян на основі загальних для них інтересів, незаможники намагалися провести до складу рад тільки своїх членів. На цій основі в ряді районів республіки спостерігалось “вороже ставлення незаможників до середняка”³¹, що не могло не викликати зворотного негативного ставлення середняка до незаможників. Одночасно і середняки все частіше поглядали у бік більш заможних селян, пропозиції і вимоги яких часто співпадали з їх інтересами. Це привело до того, що в середині 1925 року ЦК КП(б)У змушений був неофіційно визнати, що “замість союзу незаможника з середняком, фактично склався союз середняка з куркулем”³². Союз, що

намічався між цими двома прошарками селян був дуже небезпечним для режиму, оскільки створював єдиний фронт абсолютної більшості населення на небільшовицькій платформі.

Подібна розстановка соціальних сил і інтересів на селі багато в чому зумовлювала хід і результати виборчих кампаній 20-х років.

Нормалізація внутріполітичного життя країни після закінчення громадянської війни вимагала поступового повернення до конституційних форм керівництва державою. Зокрема, надзвичайні органи влади — ревкоми, повинні були поступитися місцем радам. Прагнучи забезпечити за своїми прихильниками перемогу, спочатку режим намагався обмежити коло осіб, які мали виборчі права. Для цього напередодні кожних виборів ВУЦВК видавав спеціальні інструкції, які зокрема регулювали це питання. Так, в інструкції 1921 року спеціально наголошувалось, що селяни, які використовують найману працю в сільському господарстві, або в будь-якому побічному виробництві, для отримання прибутку, позбавляються виборчих прав³³.

Інструкція Центрвиборчкому присвячена виборам 1922 року позбавила виборчого права ще й тих, хто “своїми діями зганьбив себе по відношенню до революції та Радянської влади, незалежно від того, що вони не підпадають ні під яку категорію осіб, безумовно позбавлених виборчих прав згідно Конституції УСРР”. До таких осіб були віднесені всі ті, навіть “трудолюбиві елементи, хто активно виступав проти радянської влади, петлюрівці, бандити, дезертири та інші вороги радянської влади”³⁴.

Там де влада виявлялась неспроможною, навіть за таких обставин, забезпечити соціально прийнятний склад рад, останні знову замінювались ревкомаами, склад яких призначався.

З часом, змушені йти на розширення соціальної бази своєї влади, більшовики почали надавати виборчі права все зростаючому колу селян. Так, згідно положення Центрвиборчкому “Про виборчі права громадян та про порядок проведення виборів”³⁵, яке було прийнято у вересні 1924 року, підставами для позбавлення виборчих прав селян були визнані тільки незаконна експлуатація найманої праці та наявність прибутків від торгівлі та промислових підприємств. Таким чином, у більшості заможних селян тільки в середині 20-х років в масових масштабах з’являється легальна можливість увійти до складу рад.

Хід і результати перших, після закінчення громадянської війни, виборів до рад, які відбулися наприкінці 1921 року, виявили по-перше, значний абсентеїзм селян: абсолютна більшість сільського населення взагалі не прийняла участі у виборах. Ті ж, хто прийняв — з одного боку легко “продавали” свій голос за обіцянку допомоги під час сільськогосподарських робіт, чи за “частування”³⁶, а з іншого — вони часто свідомо голосували за тих, хто був для них авторитетом, а ними аж ніяк не могли бути незаможники. По-друге, вибори показали, що більшовики ставленики практично не користуються впливом на селі.

У істориків нема скільки-небудь узагальнюючих даних про результати виборів до сільських рад у 1921 році. Але на підставі вибіркових даних про хід виборчої кампанії можна зробити висновок про те, що свого

основного завдання — завоювання в радах більшості незаможниками і перетворення їх в органи, що здатні проводити в життя політику більшовиків, зокрема приборкати все зростаючу політичну активність заможних селян — владі досягнути не вдалося. Не дивлячись на протидію властей до складу багатьох сільрад були обрані заможні селяни. Так, наприклад, в Радомишльському повіті при обстеженні складу сільрад було виявлено 34 селянина, які підпадали під категорію “куркулів”, в Коростенському — 32, а у Верхньодніпровському повіті вони становили майже половину складу виконкому³⁷.

Центральні органи влади оперативно відреагували на невігідні для себе результати виборів. В районах найбільш слабого впливу більшовиків вибори або зовсім не проводились, або вже обрані ради знову замінювались ревкомаами. Так, вони були відновлені в Нікопольському повіті Катеринославської губернії, де “населення не підкоряється радянській владі”. В Павлоградському повіті для ліквідації куркульських виконкомів, за словами представника повіткому, йому прийшлося звернутися “до методів фізичного впливу”³⁸. Частина виборів або за клопотанням КНС, або під приводом порушення Конституції анулювалась. Так, КНС с. Совки Київського повіту висунули вимогу перевиборів сільської ради, оскільки, за їх словами, “два члени сільради, в тому числі і голова, приєдналися до заможних”³⁹.

Наступні виборчі кампанії, хоча й проходили під більшим впливом держави, не набагато змінили загальну картину. Найбільшу активність і організованість в боротьбі за вплив у радах продовжували проявляти найбільш заможні верстви

селян. Так, в інформаційному зведенні наркомату внутрішніх справ України вказувалось, що “найбільш характерними є наступні моменти поведінки куркульства: оскарження виборів, масові клопотання про відновлення виборчих прав, прагнення створення хутірських рад, аж до утримання їх на власних кошт, включення до списків “мертвих душ”⁴⁰. В 1924 році по 27 округах України, за даними ЦСУ та Центрвиборчкому, до складу рад було обрано 1995 заможних селян, що складало 1,2 % від загальної кількості депутатів⁴¹.

Намагаючись змінити наслідки виборів, Центрвиборчком, під приводом надто низької активності селян (в середньому по Україні в 1924 році вона становила 29,2%)⁴², призначив часткові дострокові вибори, які відбулися в січні — лютому 1925 року. Всупереч очікуванням влади, вони дали своєрідний “реванш” середняцьким та заможним верствам села. Результати виборів можна було б охарактеризувати як “оселянення” та “осереднячення рад”: провал осередків КНС, зменшення кількості партійців, різкої зміни вікового складу шляхом збільшення “стариківської” їх частини та витискування молоді. Тобто вони ще раз підтвердили, що біднота не може розглядатися як реальна сила в політичному житті.

Одночасно і заможні селяни, які проявили значну активність і організованість, в деяких випадках змогли добитися керівного становища в сільських радах. Але у більшості випадків вони, щоб не дратувати владу, або підтримували середняків, або намагалися провести до складу рад економічно залежних від них селян. Цьому, в якійсь мірі, сприяла позиція комітетів незаможних селян. Їх відокремленість, зайва фракційність,

викликали невдоволення середняка, яке знаходило свій прояв в неприйнятті кандидатур незаможників. Така позиція двох полярних соціальних сил приводила до того, що у більшості випадків саме середняк проходив у сільські ради. Питома вага середняка у радах, порівняно з попередніми виборами збільшилась на 12,4%, а бідноти — зменшилась на 9 %⁴³.

Результати боротьби, що розгорнулась в ході часткових перевиборів взимку 1925 року, знайшли, хоч й опосередковано*, свій прояв у соціальному складі районних з'їздів рад. За даними Центрвиборчкому в районних з'їздах 15 округів прийняло участь 65 заможних селян (або 0,6 % загальної кількості депутатів). Найбільший відсоток — 3, спостерігався в Мелітопольському окрузі, найменший — 0,1 — в Лубенському та Полтавському округах. На райз'їзди в 8 округах заможні не потрапили зовсім, але в п'яти округах вони навіть були обрані до складу райвиконкомів⁴⁴. Середняків на районних з'їздах пересічно було 3777 чоловік (33,4 %). Більше всього — 55,8 % — в Мелітопольському окрузі, менше всього — 15,2 % — в Коростенському. Біднота окладала 7467 чоловік (66 %) з найбільшим відсотком — 84,8 % — в Коростенському та найменшим — 41,2 % — в Мелітопольському окрузі⁴⁵.

Таким чином, не дивлячись на всі спроби держави штучно затвердити в умовах непу панівне становище бідноти в місцевих органах влади, вже в 1925 року соціальний склад рад став більш-менш відповідати

* Слід мати на увазі, що в даному випадку відбір депутатів проводився ще більш жорстко.

питомій вазі різних прошарків селянства у складі всього населення.

Виборча кампанія 1924/25 року завершилась скликанням ІХ Всеукраїнського та ІІІ Всесоюзного з'їздів рад, робота яких відбувалася в травні 1925 року. На останньому була прийнята розгорнута постанова “Про поліпшення роботи Рад”. В ній одним з головних недоліків у роботі радянських органів влади по проведенню виборів, з'їзд змушений був визнати методи тиску на селян та недостатність демократизму. Це визнав у своєму виступі на цьому з'їзді М.І.Калінін. Він підкреслив, що радянські органи “проводять свої кандидатури не ідейним завоюванням більшості голосів, а тими чи іншими механічними маніпуляціями, штучним затягуванням зборів, виключенням зі списків виборців небажаних осіб під виглядом куркулів”⁴⁶.

Вибори 1926 року підтвердили динаміку зміни соціального складу депутатів у сільських радах, що виявилась в минулі роки: біднота отримала 57,2% місць, середняки — 41,6 %, заможні селями — 1,2 %⁴⁷.

Свою відносну поразку місцеві власті одноголосно пояснювали розвитком демократії, до якої “селяни не доросли”. Секретар Китайгородського райкому (Могилівський округ), пояснюючи провал КНС на виборах, відверто заявив, що “вибори пройшли б добре, коли б представники центра та округу не трусилися за букву закону”. “Я міг би провести кого завгодно, коли б нам не заважали”, — заявив інший член бюро райкому. Підводячи підсумки кампанії виборчої кампанії 1926 року, інструктор ЦК КП(б)У, який проводив обстеження перевиборів сільрад, змушений був визнати, що “керівництво (в селах — авт.) залишається за нами лише тому, що зараз немає інших політичних організацій, які

б могли легально керувати селом, нема оформлених політичних груп, які б організовано вели боротьбу на виборах і розгортали діяльність по обробці виборців”⁴⁸. Можливість появи таких організацій була страшним сном для більшовиків.

Розширюючи коло осіб, яким надавались виборчі права, режим в той же час жорстко контролював коло осіб, які мали змогу висуватися кандидатами в депутати. Для цього використовувалися найрізноманітніші засоби. Найбільш поширеною серед них була система голосування за списками, які попередньо затверджувалися вищими державними органами. Ці списки склалися, головним чином, за ознакою майнового стану кандидата або ступеню його “слухняності”, що приводило часто-густо до невдалого підбору кандидатур, явної випадковості, невідповідності людей, запропонованих державними органами, запланованій посаді. В разі невдачі своїх креатур, урядові структури, намагаючись приховати свої помилки, переводили цих людей з району в район на ту ж посаду, що породжувало ще більше невдоволення місцевого селянства⁴⁹.

Посилення політичної активності селянства, яке проходило на тлі зміцнення сільськогосподарського виробництва, приводило до зростання опору селян “прийшлим” кандидатам, “чужинцям”. Спочатку вони намагалися внести до виборчих списків своїх кандидатів з одночасним виведенням особливо неприйнятних для них осіб.

З середини 20-х років активність селян в цьому напрямку під час виборчих кампаній стала настільки поширеним явищем, що його змушені були визнати урядовці. Так, секретар Чернігівського окружного

комітету партії більшовиків Г.Верілас у своєму листі-звіті до ЦК КП(б)У, написаному в лютому 1926 року, як наочний приклад цієї активності наводив події в с. Раділля, де група селян-виборців склала свій власний список, за який провела цілу агітаційну кампанію. Вони “...ходили по хатах, читали уривок зі старої промови Калініна про необхідність залучати селян, агітували проти комуністів... На зборах вимагали “голосувати таємно”⁵⁰. Автор листа також змушений був визнати дуже слабку популярність на селі КНС, партійних та комсомольських осередків. В підтвердження цієї тези він навів результати виборів в с. Виползовськ де були і партійний, і комсомольський осередки, і якісно-сильний склад КНС і де “дружно і організовано проголосували проти їх списку кандидатур”. Кінець кінцем Верілас змушений був визнати, що намагання уряду зміцнити, за допомогою виборів до рад, союз незаможника з середняком, зазнали поразки. У більшості випадків середняки не підкорилися вказівкам, які спускались згори і охоче провалювали на виборах кандидатури комуністів і членів КНС⁵¹.

Намагання селян внести до виборчих списків своїх кандидатів, або провалити рекомендованих, не проходили повз увагу урядових органів. Не маючи легальної можливості протистояти вимогам селян, чиновники по-своєму реагували на них. Найбільш звичною формою такого “реагування” залишалася касація результатів виборчих зборів, на яких до складу сільрад проходили кандидатури, не схвалені керівними органами. При складанні списків виборців місцеві державні органи виключали з них, під приводом “контрреволюційності”, тих хто виступав проти насадженого режиму. Яскравим прикладом такої

боротьби чиновників проти несанкціонованої активності селян шляхом штучного позбавлення виборчих прав можна вважати випадок в Яблунівському районі (Катеринославська губ.), про який написали місцеві селяни в листі до голови РНК УСРР Х.Раковського, де виконком позбавив три чверті селян права голосу⁵².

Крім цих, легальних, з точки зору радянської законності, заходів по боротьбі з активністю селян, яка, з точки зору влади, йшла в небажаному напрямку, місцеві працівники часто звертались до незаконних, навіть з гутаперчевих понять радянської законності, методів. Так, в Могилівському районі відповідальний партійний працівник, який мав наглядати за порядком під час виборів які проходили на початку 1926 року, був спійманий селянами з сфальсифікованим підрахунком голосів, внаслідок чого він змушений був рятуватися втечею. Те, що це був не поодинокий випадок, що практика приписування своїм кандидатам “мертвих” голосів застосовувалась часто, негласно визнавали і офіційні органи⁵³. Особливо часто місцеві органи зловживали цим, коли мова йшла про проведення кандидатур комуністів. Негативне ставлення селян до останніх за роки непу майже не змінилося. Значною мірою це було зумовлено самою поведінкою сільських комуністів.

Яскраву картину взаємовідносин сільських комуністів з селянами дав в одному з своїх листів до ЦК КП(б)У, датованому лютим 1926 року секретар Чернігівського окружного комітету партії Г.Верілас: “Ми зіткнулись з осередками, в яких після тривалих обговорень, не можна жодного комуніста висунути до сільради, без побоювань, що він буде провалений.

Відірваність від сільських мас і різні проступки, і навіть злочини окремих членів створили обстановку ворожого ставлення. Наприклад, в одному селі де осередок складається з 20 осіб, один селянин на сході сказав, що для того, щоб бути в осередку, треба вбити не менш двох осіб”⁵⁴.

Не дивлячись на таке негативне ставлення селян до комуністів, останні настійно проштовхували себе до рад, часто звертаючись при цьому до відвертого шантажу селян. Так, в селі Буялик Одеського округу після того, як була провалена кандидатура одного з місцевих комуністів — Стоянова, він почав вимагати від виборців пояснення, чому вони голосували проти комуніста, заявляючи, що такий їх поступок є антирадянським, контрреволюційним⁵⁵. Після такого “пояснення” кандидатура Стоянова, при наступному голосуванні набрала необхідну кількість голосів.

В той же час частина селян-комуністів почала розуміти ненормальність таких відносин між правлячою партією, що називала себе робітничо-селянською, і основною масою населення — селянством, і згубність таких відносин для радянської влади, яку вони вважали своєю. Вважаючи, що всі ці дії є наслідком виключно самодіяльності місцевих органів влади, вони намагались виправити існуюче становище, звертаючись безпосередньо до вищого керівництва. Яскравим прикладом цього може бути анонімний лист селянина-комуніста, адресований безпосередньо генеральному секретарю ЦК КП(б)У Л.Кагановичу. “Ви піклуєтесь про міць спілки селян і робітників. Її давно нема в дійсності, — вказувалось в тому листі, — Про неї лише говорять ті комуністи периферії, що самі себе проводять до рад, насилуючи селян. Їх ніхто ніколи не вибирає і

ніхто їм не суперечить; бо вони на зборах рад завжди ставлять питання так, що мусиш мовчати. Що ти маєш робити, коли вимучать тебе три-чотири дні і після кажуть, — хто за радянську владу, той за наш список, піднімайте руки. Ясно, що проти влади рад ніхто не може бути, а проти чужих, невідомих безвідповідальних осіб, що понаставляють в список від імені комфракції — цілком все селянство. Але коли вже така доля влади рад, що її чогось зв'язують з нашими так званими комуністами, то невільно доводиться за принципу влади рад пропускати всяку погань, що немає де дітися і лізе до влади над селом, не маючи до того жодних даних крім назви комуніста, яка вже цілком гарантує від всякої відповідальності і дає певний захист від наступів правди.

Партійці на виборах навіть при обережних і слабеньких запереченнях проти їх списку виправдовуються тим, що партія, мовляв, буде відповідальною за все... Отже, так і виходить: селянство відсувається від впади, від рад і ніхто ними не цікавиться, бо партія відповідає..., а партійці крадуть, пиячать, хуліганять, хабарничають, згвалтовують молодиць і дівчат, руйнують сільське господарство, і переводяться в інше місце на ту ж роботу, щоб не викликати в одному місці остаточного обурення з боку громадянства. На їх місце прибувають знов такі ж хороші хлопці на відповідальність партії. Чим же партія відповіла? Рівно нічим. За партійним принципом підвищення міці влади рад село охоче йде і буде йти, але найкращим засобом до того воно рахує свою відповідальність, а не партійну, бо партія на селі цілком дискредитувала себе в повній мірі, як з боку

адміністративного, так і з боку ідеологічного та морально-пролетарського”⁵⁶.

Намагаючись применшити зростаюче невдоволення селянства, партійно-державні органи пробували дещо виправити ті моменти своєї політики, які найбільше дратували селян. Перш за все це стосувалось списочної системи голосування. В інструктивному листі ЦК ВКП(б) “Про чергові завдання партії в справі посилення і поліпшення діяльності рад”, датованому лютим 1925 року, спеціально наголошувалось, що голосування на виборах може проходити не тільки за списками, але й шляхом висунування безпартійних кандидатів на самих зборах. Там же зверталась увага на необхідність недопущення випадків протизаконного усунення від участі у виборах селян, які критикували дії впади, що ще зустрічалося в практиці роботи місцевих працівників⁵⁷. Але на практиці все це залишалось лише добрими побажаннями. Через рік, в своєму звіті, Центровборчком вказував на збереження в практиці роботи місцевих органів тих же явищ: командування на зборах, нав’язування виборцям списків кандидатур, голосування списків в які не були внесені висунуті виборцями кандидатури, неправильній метод підрахунку голосів⁵⁸.

Зрозумівши неможливість домогтися створення вигідного їй соціального складу сільських рад парламентськими методами, влада знову почала обмежувати коло селян, які мали виборчі права. У вересні 1926 року президія ЦВК СРСР затвердила чергову інструкцію про перевибори до рад⁵⁹. Вона більш детально, ніж раніше, регламентувала процедуру проведення виборів і коло осіб, які мали виборчі права.

Прийняття рішення про позбавлення виборчих прав в кожному конкретному випадку багато в чому залежало від місцевих владних структур. Це давало їм змогу, за допомогою поширеного тлумачення інструкції Центрвиборчкому, не тільки виключати з активного політичного життя всіх невдоволених політикою, що проводилась в країні, а й зводити особисті порахунки. Найбільш масовими прикладами такого свавілля, як вказувалося в довідці, яка була підготована Центрвиборчкомом для членів політбюро ЦК КП(б)У, були позбавлення виборчих прав селян, які свого часу були мобілізовані рядовими в білу армію чи брали участь в повстанському русі, а потім були амністовані; селян, які ще до революції займалися дрібною торгівлею; селян, які володіють навіть немеханічним сільськогосподарським інвентарем; селян, які законно використовують, чи навіть використовували найману працю. Останнє давало великий простір для свавілля сільвиборчкомів, які, спираючись на поширене тлумачення інструкції часто, позбавляли права голосу небажаних середняків та навіть бідняків.

Виборчих прав позбавлялась також значна частина сільської інтелігенції, наприклад вчителі, які раніше входили до складу різноманітних небільшовицьких організацій (наприклад, Просвіт), хоча б потім і лояльно працювали на радянську владу, та навіть частина комсомольців, демобілізованих з лав Червоної армії, якщо вони жили разом з заможними батьками⁶⁰.

В ході перевиборної кампанії 1927 року, відсоток селян позбавлених виборчих прав внаслідок застосування цієї інструкції, в середньому по Україні, згідно з офіційними даними Центрвиборчкому, збільшився з 1,4 до 4,5%⁶¹. В окремих селах деяких

округів він піднімався до 20 %⁶². Найбільший розмах процес позбавлення виборчих прав набув в менонітських поселеннях Мелітопольського округу, де відсоток “позбавленців” коливався в межах 24-55%⁶³ та в єврейських сільрадах — де він пересічно складав 20,3%⁶⁴. Причому переважна частина селян була позбавлена виборчих прав за ознакою експлуатації найманної праці у минулому (підкреслено авт.).

Крім масового позбавлення селян виборчих прав, місцеві перевиборчі комісії широко використовували положення Інструкції, згідно якого передбачався зменшений кворум для повторного виборчого зібрання, і той факт що селяни вкрай неохоче йшли на них. Тому у випадку коли на перше виборче зібрання, якщо воно проходило з небажаною активністю селян, заявлялось менше 40 % виборців (а це було досить часто), воно оголошувалось як таке, що не відбулося. Через деякий час, можливо навіть через кілька годин, коли значна частина селян розходилась, оголошувалося про відкриття повторних виборчих зборів. Для них кворум складав вже 30 %. Не скликаючи виборців, які розійшлися, досить незначна частина селян і обирала сільраду. Спостерігачі відмічали також наявність великої кількості випадків, коли збори відкривались при необхідному кворумі, але на момент голосування залишалась незначна частина виборців, а перевибори все ж таки рахувались як ті, що відбулися⁶⁵.

Позиція центральної влади посилювала войовничі настрої і місцевих властей, і КНС. Останні взагалі всі роки непу йшли на вибори під гаслом, що радянська влада — пролетарська і керівна роль на селі повинна належати бідноті. В даному випадку ці тенденції отримали підтримку з боку низових парторганізацій, які

провели кампанію під гаслом “Максимально можливу кількість бідноти та партійців до сільрад”. Внаслідок цього в багатьох місцях по відношенню до середняка були прийняті спеціальні заходи по зменшенню його питомої ваги у сільрадах. Наприклад, постановою бюро Херсонського окружного парткому була встановлена розверстка складу майбутніх сільрад: 50 % бідноти та 30% середняків. Конотопський ОПК звітував, як про досягнення, про зниження у складі сільрад середняків з 44,1 % до 27,8 %. В Харківському окрузі при перевірці були виявлені окремі сільради де не було жодного середняка⁶⁶. Одночасно, в деяких місцях проблему середняка в сільрадах вирішували ще більш простим способом: зараховуючи окремих незаможників в групу середняків для збільшення питомої ваги останніх.

Не дивлячись на такі заходи, соціальний склад сільських рад все менше відповідав інтересам режиму. На виборах 1927 року заможні селяни спромоглися набрати найбільшу кількість голосів за весь час непу. Їх представництво в сільрадах, за офіційними даними, збільшилося до 3,3%⁶⁷. Перевірки ж показали, що дійсний відсоток тих, кого влада називала “куркулями” в радах був значно вищим. В той же час значно, до 16,1% впала питома вага бідноти.

Таке відверто виявлене невдоволення селян самою політикою режиму привело до того, що останній визнав за краще зовсім відмовитися від проведення виборів в наступному році.

3. Вплив громадських організацій на суспільно-політичне життя села.

Одночасно з боротьбою за вплив в сільських радах, більшовики намагалися взяти під свій контроль усі інші

селянські організації, які були ще не повністю підконтрольні партійно-державним структурам і які об'єднували селян незалежно від їх соціального статусу, та утвердити становище пробільшовицьких громадських об'єднань. До числа перших відносились перш за все земельні громади, до других — КНС та створена ними, як альтернатива селянським спілкам, профспілка Всеробітземліс.

За часів царату більшовики вкрай негативно ставилися до сільських громад, оскільки вони консервували відсталі громадські та поземельні відносини на селі і заважали “американському шляху” розвитку сільського господарства⁶⁸. Однак після жовтневого перевороту вони фактично були відновлені тими ж більшовиками в трохи видозміненій формі під назвою “земельних громад” з досить прозаїчною метою: полегшення політичного та економічного контролю над селом.

Згідно декрету “Про землю” земельні громади повинні були займатися перерозподілом землі та відповідати за виконання продрозверстки. Усі інші функції мали перебрати на себе сільські ради. Але на практиці громади змогли зосередити в своїх руках майже все керівництво місцевими справами.

На відміну від сільрад земельні громади об'єднували майже все селянство. Згідно законодавства, до них входили всі селяни віком понад 18 років, якщо вони належали до того чи іншого господарства. Тобто до земельних громад не входили лише наймити, сільська інтелігенція та деякі інші мешканці села, які не вели власного господарства. Поточними справами земельних громад відало правління або рада уповноважених, яка обиралась на загальному сході. Тому заможні селями

під гаслом “хто більш багатий, той більш розумний” мали змогу висувати і часто проводили до складу ради уповноважених своїх представників.

Не дивлячись на свої недоліки, земельні громади були демократичними організаціями селянства, які відповідали інтересам більшості своїх членів. Про це свідчили багаточисельні обстеження, які проводилися владою з метою вивчення соціальних процесів, що відбувалися на селі. Хоч селяни по-різному відповідали на питання анкет цих обстежень, в більшості відповіді сходились на тому, що на сходах селяни - господарі (тобто “куркулі” і середняки) “швидко знаходять спільну мову”⁶⁹.

Земельні громади були фактично самостійними у вирішенні господарських питань села. Крім того вони мали постійне і досить значне джерело прибутку: самообкладання селян та здача в оренду громадських земель. Згідно даних обстеження, яке було проведено в 1925/26 господарському році від цих двох видів господарської діяльності громади отримали 82,3 % свого прибутку⁷⁰. Загалом ця сума становила 29,2 млн. крб. Державні ж капіталовкладення в індивідуальне селянське господарство в цей час становили 49,8 млн. крб.⁷¹

Солідна матеріальна база та право безпосереднього порядкування селянськими землями дозволяли земельній громаді не тільки справляти значний вплив на господарське життя села в цілому, а також на окремих недбайливих і відсталих господарів. З часом земельні громади навіть намагалися підпорядкувати своєму впливу сільські ради. Так, Київський окружний виконком у своєму звіті датованому жовтнем 1926 року відмічав наявність фактів суміщення функцій сходів

земельних громад та загальних зборів виборців та присвоєння громадами прав сільрад⁷². Такий перерозподіл реальної влади на селі аж ніяк не влаштував командно-бюрократичну систему. Все частіше в партійних колах висловлювалися нарікання на подібне “двовладдя” на селі, коли місцеві ради явно поступалися впливом громадам.

Хоча формально сільради мали вільно обиратися місцевим населенням, але в дійсності ці вибори ніколи не були ні загальними, ні вільними. Більш того, сільради з самого початку відігравали виключно роль провідника “диктатури пролетаріату” на селі, яка мало відповідала інтересам селян. В більшості випадків на чолі більшості сільрад стояли “пролетаризовані елементи”, які мало цікавились суто сільськими справами. Основну свою мету більшість з них бачила в сумлінному виконанні наказів, що йшли згори. Останні ж здебільшого стосувалися все зростаючого вилучення у селян грошей, зерна та інших сільськогосподарських продуктів. Рада уповноважених навпаки складалась виключно з селян даного села і переважаючи увагу приділяла місцевим справам. Своєю практичною діяльністю громада мала змогу дещо нівелювати не вигідну для селян політику режиму.

Загальний наступ режиму на селянство, який розпочався наприкінці 1927 року, не міг не зачепити земельну громаду. Згідно з законом від 27 липня 1927 року сільські ради отримали можливість більш активно впливати на виробничі відносини на селі, що раніш було виключною прерогативою громад. А вже через місяць ЦВК та Раднарком СРСР прийняли постанову “Про самообкладення населення”⁷³, яка передавала найважливіші джерела надходження коштів на

господарські потреби села з рук земельних громад до рук сільрад, і робила їх обов'язковими. У розвиток цієї політики, 12 жовтня 1927 року ВУЦВК прийняв нове “Положення про сільські Ради”, згідно якому вони отримали право скасовувати постанови загальних сходів громадян, якщо останні, на їх думку, “порушують закони та розпорядження вищих органів, суперечать завданням кооперування та інтересам бідноти”⁷⁴. Цими актами був покладений початок кінця незалежності громад.

Земельні громади були формально поставлені під контроль сільрад, але насправді вони опинилися під пильним наглядом партійних органів. На практиці це виявилось перш за все в тому що громаду почали знову широко використовувати для вилучення “зайвих” грошей та хліба з села, причому вона повинна була обкладати “куркуля” підвищеними стягненнями незалежно від думки общинників. Якщо ж селяни на сходах намагались чинити опір, голосуючі проти цього, на них чинився тиск, мало відмінний від тиску часів “воєнного комунізму”. Їх оголошували “куркулями” чи “підкуркульниками”, інколи заарештовували, робили обшуки в їхніх домівках, накладали штрафи, конфісковували майно. Часто сходи тривали доти, аж поки ті, хто залишався не голосували “за”.

Однак, не дивлячись на такий тиск, громада продовжувала залишатися місцем, де селяни могли чинити хоч якийсь опір катастрофі, що на них насувалася. Навіть центральні партійні газети змушені були визнавати, що сільські сходи все частіше приймають “антипартійні” ухвали⁷⁵. З цим режим, який перейшов до наступу на селянство, змиритися аж ніяк не міг.

XV з'їзд ВКП(б) зажадав забезпечити керівну роль рад у земельних громадах, “остаточно вибити куркулів, — за словами В.Молотова, — з їх останніх окопів”⁷⁶. Виконуючи це рішення партійного з'їзду 19 грудня 1928 року ЦВК СРСР прийняв постанову “Загальні засади землекористування і землеустрою”⁷⁷, згідно яких права голосу на сходах позбавлялися ті селяни, які не мали права обирати до сільрад і одночасно надавалися права голосу наймитам, які не мали власного господарства. Більш того, там, де земельна громада територіально співпадала з сільрадою, її функції повністю передавалися останній.

Тепер, коли кошти й майно земельних громад опинилися в розпорядженні адміністративного апарату сільрад вона стала зовсім непотрібна командно-бюрократичній системі. Тому постановою президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 року земельні громади в районах суцільної колективізації були ліквідовані, а їх права та обов'язки — передані сільрадам⁷⁸.

Одночасно з політикою підпорядкування собі старих об'єднань селян, режим створював нові, про радянські організації. Чільне місце серед них займали більшовицькі партійні осередки, Комітети Незаможних Селян та профспілка Всеробітземліс.

Профспілка робітників землі і лісу (Всеробітземліс) розпочала свою роботу на початку 20-х років. Первісно головну увагу вона приділяла діяльності серед сільськогосподарських робітників, які працювали в радгоспах, та серед лісників. Діяльності серед наймитів приділялось недостатньо уваги. Наприклад, навіть в 1924 року Київському округу., з 1866 членів спілки тільки 834 були наймитами⁷⁹. Малий відсоток наймитів у спілці, крім недостатньої уваги до цього питання з

боку самої спілки, обумовлювався також значною тяганиною з боку осередків профспілки при оформленні угод — з одного боку, і позицією наймачів, які вкрай неохоче приймали на роботу членів спілки, а інколи і прямо відмовляли їм, або звільняли з роботи наймитів, які вступали до спілки — з іншого. Складність роботи спілки полягала ще й в тому, що вона проводилась, як відмічалось у звіті Чернігівського секретаріату Всеработземлісу, “серед селянства, у якого ще зберігся погляд на наймита як на “зlidня”, причому на боці селянства — колосальна перевага та наряду з цим економічна залежність від того, проти кого він у більшості випадків повинен був голосувати”⁸⁰.

Тільки починаючи з 1923 року керівництво профспілки починає звертати увагу на роботу серед наймитів, які працювали в індивідуальних господарствах. Головним напрямком діяльності спілки стає залучення якомога більшої кількості наймитів до своїх рядів. В грудні 1923 року ЦК Всеработземлісу за участю представників наркоматів землеробства та праці виробив конкретний план діяльності волосних секретаріатів: максимальний облік наймитів, укладання з ними трудових угод та їх обов'язкова реєстрація, нормування робочого дня⁸¹.

З 1925 року діяльність Всеработземлісу отримує все більшу класову спрямованість. Центр уваги переміщується на сільськогосподарських робітників, зайнятих в приватних господарствах, насамперед в найбільш заможних. Однак захист економічних інтересів наймитів межував в даному випадку з провокуванням протистояння соціальних верств села. Так, поряд з безпосереднім контролем державних органів умов найму - оренди, режим все активніше

починає використовувати таку не характерну для села форму вирішення протиріч як страйки.

Вперше страйк було зареєстровано в 1922 року в виноробному товаристві села Основи Херсонського округу. Безпосередня підтримка радянських та партійних організацій дозволила страйкуючим протриматись значний час і домогтися перемоги⁸². В 1923 року подібний страйк був зафіксований в Одеській губернії, в 1924 року — в Київській⁸³. Однак в першій половині 20-х років страйки були досить рідкісним явищем, вони були нечисельні по складу та нетривалі в часі. В 1925 року по РРФСР та УСРР за неповними даними було проведено всього п'ять страйків сільськогосподарських робітників. Вони висували, головним чином, економічні вимоги: складання трудових угод, підвищення платні, поліпшення харчування та надання для житла придатного приміщення.

Страйки наймитів, при всій їх малочисельності, сприяли посиленню впливу режиму на селі і, одночасно, підсилювали ворожнечу між різними прошарками селян.

Особливе місце серед громадських організацій українського села займали Комітети незаможних селян (КНС). При створенні КНС режим врахував свою помилку 1919 року, коли він спробував опертися виключно на бідноту, і дещо розширив межі “соціально-близьких елементів” села. Крім бідноти та наймитів, членами КНС могли бути і маломіцні середняки. Однак головною ознакою, за якою приймали до комнезамів, була беззастережна підтримка політики більшовиків.

Члени КНС з самого початку отримали значні пільги в господарському та політичному житті: їм

надавалось право першочергового наділення земельними та іншими сільськогосподарськими угіддями, реманентом, а також інші пільги. Наприклад, в Миколаївській волості конфіскований комнезамами у куркулів реманент, придатний для використання, КНС розподіляли виключно поміж своїми членами⁸⁴. Одночасно на КНС покладались основна політична, адміністративна та виробничо-господарська робота, яку радянська влада мала проводити на селі. Зокрема вони приймали безпосередню участь в проведенні перерозподілу землі та реманенту, боротьбі з повстанством та у вилученні у селян продуктів харчування. На них також покладались обов'язки по організації охорони зсипних пунктів, громадських будівель. Осередки КНС повинні були проводити мобілізацію населення на виконання громадських господарських робіт. Свою роботу комнезами могли проводити і проводили примусовими, насильницькими методами, чим викликали незадоволення решти селян.

Це незадоволення, в умовах громадянської війни, проявлялось перш за все в формі вбивств членів КНС. На що останні, спираючись на підтримку режиму, відповідали терором. Наприклад, Кулішовський КНС (Кременчуцький повіт) ухвалив розстріляти 10 куркулів та 7 сімей виселити за вбивство голови КНС. Недогарський КНС постановив розстріляти 20 чоловік за куркульський терор проти КНС⁸⁵. Таким чином закручувалась спіраль обопільних вбивств, що кінець кінцем призводило до посилення протистояння всередині селянства. А це більш за все відповідало інтересам режиму.

Загалом члени КНС негативно віднеслися до зміни економічної політики радянської влади. Більшість з них

за роки громадянської війни звикли вести свої господарство значною мірою за рахунок вилучення у більш заможних сусідів частини сільськогосподарського реманенту, робочої худоби та землі або примусової “допомоги” з боку останніх. І в нових умовах незаможники не бажали відмовлятися від таких засобів ведення господарства. Ці дії комнезамів набули такого розмаху, що в серпні 1921 року ЦК КП(б)У змушений був визнати, що “серед комнезамів розвивається паразитизм”⁸⁶. До того ж, в резолюціях частини з’їздів КНС, які проходила взимку 1922 року взагалі були підтримані виступи делегатів проти нової економічної політики взагалі⁸⁷.

Під тиском таких настроїв комітети незаможних селян продовжували проводити розкуркулювання і після запровадження непу. Такі явища в масовому порядку спостерігалися в багатьох регіонах України, зокрема в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях⁸⁸. Питання про розкуркулення, яке продовжувалось в селах Конотопського повіту Чернігівської губернії навіть було винесено на обговорення засідання ВУЦВК⁸⁹. Подібні дії незаможників входили в протиріччя з основним завданням того часу — відбудовою сільського господарства. В зв’язку з цим 11 червня 1923 року ВУЦВК прийняв постанову, в якій зазначалося, що будь-яке протизаконне відібрання землі і майна, навіть коли воно раніше вважалось “революційно доцільним”, буде каратися як кримінальний злочин⁹⁰.

Однак, не дивлячись на такі загрозливі постанови, режим рахувався з подібними настроями незаможників, оскільки саме незаможники були його головною опорою на селі. Так, вже в кінці липня 1923 року ВУЦВК

прийняв постанову про припинення справ проти незаможників, які порушили декрет РНК УСРР від 15 листопада 1921 року про заборону розкуркулення. Відчуваючи таку позицію центральної влади, комітети незаможних селян ще довгий час продовжували діяти воєнно-комуністичними методами. Так, на Київщині факти адміністративного відібрання землі комнезами були зафіксовані ще в 1925 році. В тому ж році незаможники с. Потик Уманського округу незаконно захопили врожай з частини землі культурного господарства, оголосивши його “некультурним”⁹¹.

Режим також підтримував незаможників, діючи формально, в рамках нової політики. Так, для фактичного продовження політики відібрання землі у більш заможних селян, ВУЦВК своїми постановами постійно продовжував термін розподілу та закріплення за КНС майна відібраного при розкуркуленні. Крім того, згідно інструкції наркомату юстиції від 5 грудня 1922 року вироки по всім справам, пов'язаним з відібранням землі та майна, які були вирішені судом на користь заможних селян (куркулів), анулювались⁹². 27 червня 1922 року Раднарком УСРР опублікував постанову “Про продовольче постачання комнезамів”, згідно якої їм гарантувалось одержання промислових товарів за рахунок держави без обміну на сільськогосподарські продукти, а також створювався спеціальний зерновий фонд.

Внаслідок аграрних перетворень перших пореволюційних років та підтримки радянської влади, вагома частина незаможників змогла підняти свої господарство до рівня середняцького. Одночасно інша частина незаможників, переважно актив, увійшла во вкус командування селом, поступово занехтуючи своє

господарство. Вони дуже підозріло ставилися (відносилися) до незаможників, які змогли підняти свої господарства. Ця ситуація призвела до фактичного розколу всередині КНС. З одного боку актив, підтриманий частиною членів, вимагав продовження політики розкуркулення, з іншого — незаможники, що зміцнили свої господарства, при підтримці неорганізованого селянства, вимагали ліквідувати комнезами, або перетворити їх в органи примирення різних верств села. Подібні явища спостерігались в Подільській⁹³, Волинській та Київській губерніях⁹⁴. Цей розкол всередині КНС, в поєднанні з антикомнезамівською агітацією заможного селянства, призвів в багатьох районах до фактичного припинення їх діяльності.

Ситуація що склалася, поставила перед режимом питання про подальшу долю цих організацій. Однак і всередині правлячої партії не було єдності в цьому питанні. Наприклад, Одеський губком КП(б)У, не знайшовши спільної думки, змушений був винести питання про шляхи реорганізації КНС на обговорення губернської партконференції. На Луганській повітовій партконференції пропозицію щодо ліквідації КНС вдалось відхилити з перевагою лише в один голос⁹⁵. Секретар Донецького губкому КП(б)У Е.І.Квірінг в доповідній записці в ЦК зазначав, що на багатьох зборах і конференціях Донбасу висувались пропозиції про ліквідацію КНС⁹⁶. Одночасно лунали зовсім протилежні пропозиції — зберегти за КНС обов'язки, функції та методи роботи періоду воєнного комунізму⁹⁷.

Питання встало на порядок денний багатьох не тільки українських, а й загальних партійних і радянських форумів.

Слабкий вплив режиму на селі змусив його залишити КНС. Але щоб комнезами і надалі могли залишатися опорою режиму необхідно було зберегти їх як класові організації біднішого селянства. З цією метою 30 липня 1921 року ВУЦВК прийняв “Положення про перереєстрацію та з'їзди КНС на Україні”. Згідно нього були проведені чистки комнезамів. Критерії чистки сформулював Х.Г.Раковський на одному з засідань політбюро ЦК КП(б)У: “Здійснити основну чистку для того, щоб в комнезамах залишився напівпролетарський і малоземельний елемент”⁹⁸. Однак вже в травні 1922 року питання про нову чистку комнезамів знову піднімалося на засіданні політбюро. Причина: “За своїм соціальним складом КНС ще далеко не представляють чистих об'єднань бідняків. Залишилася велика кількість середняків, вкрай важко відщуджуваних, як показала навіть люта подекуди чистка. Особливо це слід сказати про новоспечене середняцтво і про “радянського”, працюю під час революції пов'язаного з радянською владою, середняка”⁹⁹.

Хід чисток показав, що склад КНС вже мало відповідав первісним задумам режиму щодо цих організацій. Так, тільки в ході першої чистки (1921 року) зі складу КНС було виключено понад чверть (25,6%) членів, а всього за період трьох чисток (вересень 1921 року — квітень 1923 року) — понад 840 тисяч чоловік.¹⁰⁰, що складало майже дві третини первісного складу. Переважна більшість з селян виключалась з формулюваннями, що мали на увазі зміну його майнового стану: “окуркулення” (тобто зміцнення господарства), “спекуляція” (— продаж лишків на ринку), зв'язок з бандитами,

“підкуркульники” (а це вже відносилось до бідноти, погляди якої не влаштовували членів комісії по чистці). Більшість з цих формулювань та кількість виключених з комнезамів свідчать, що значна частина незаможних селян, не дивлячись на всі труднощі, які вони пережили під час громадянської війни, скористалась класовою направленістю аграрної політики більшовиків і змогла піднести свої господарства.

Однак після чисток, кількісний склад КНС знову дуже швидко почав зростати. Вже на 1 квітня 1924 року в його осередках налічувалось 686.304 чоловік, тобто на протязі року до комнезамів вступило 170.290 чоловік. Найбільше зросли організації в Донецькій, Чернігівській, Полтавській та Київській губерніях¹⁰¹. Це явище було зумовлено декількома факторами. По-перше, комнезами, не дивлячись ні на що, залишались опорою режиму на селі, і тому він продовжував надавати їм різноманітні пільги. Це значно полегшувало життєдіяльність бідняцьких господарств в умовах товарно-грошових відносин. По-друге, приналежність до КНС була своєрідною “ознакою благонадійності” селянина що також давало пільги, на цей раз політичні. Наприклад, значно полегшувався вступ дітей комнезамівця до робітфаків, технікумів, вузів.

Реорганізовані КНС, за задумом режиму, повинні були стати силою, здатною повести за собою неорганізовану бідноту та середняків в напрямку соціалістичної перебудови села та очолити їх боротьбу з заможним селянством. Проте дуже швидко виявилось, що наслідки цих чисток не зовсім відповідали задумам режиму. Це довело вибіркоче обстеження КНС, яке у вересні 1923 року, за узгодженням з ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У провів у всіх губерніях України.

29 жовтня 1923 року на пленумі ЦК КП(б)У Г.І.Петровський доповів про його результати. Вони показали, що значна частина КНС перетворилась в замкнені організації, які відстоювали передусім вузько-групові інтереси своїх членів. Прагнучи залишитися домінуючими організаціями на селі, вони намагались усунути від участі в політичному і господарському житті села усіх інших селян, в тому числі середняків та неорганізовану бідноту. З цією метою активісти КНС, користуючись невизначеністю терміну “куркуль”, часто навмисно вживали його відносно середняків, особливо хазяйновитих. Комнезами також подекуди перешкоджали отриманню пільг, які держава надавала неорганізованій бідноті та маломіщним середнякам, намагаючись перебрати всі їх на себе¹⁰².

Все це призводило до посилення антикомнезамівських настроїв на селі та появи тенденцій до об'єднання селян на цьому ґрунті. Це змушувало режим знову ставити питання про подальшу долю КНС. Тим більше, що в середині самих КНС чітко виявилися три групи.

Перша, це незаможники-активісти, що осереднячилися. Вони використовували владу щоб зміцнити свої господарства. Будучи членами КНС, вони користувалися пільгами по податкам і одночасно орендували державну та селянську землю.

Друга група — це та частина незаможників, які в роки громадянської війни отримали землю, але виявилось, що вони не в змозі її обробити. Вони її і не обробляли, а здавали в оренду та й жили за рахунок орендної плати. Саме представників цієї групи на селі звали “ледарями”.

Третя група — малоземельні та безінвентарні незаможники, які з великим трудом чіплялися за землю.

В більшості вони не мали навиків господарювання. Саме друга та третя групи й марили про повернення часів воєнного комунізму та звинувачували партію у зраді інтересів бідноти.

Липневий (1925 року) пленум ЦК КП(б)У змушений був прийняти рішення про нову реорганізацію комнезамів. У прийнятій резолюції їхня попередня діяльність як “опори партії на селі” оцінювалася високо. Але пленум дійшов висновку, що в нових умовах, коли партія взяла курс на поживлення сільрад і сільських громадських організацій, зосередження у комнезамів адміністративних функцій влади є невиправданим. Тому було вирішено перетворити КНС з організації державного значення в організацію суто громадську, тобто звільнити їх від адміністративно-господарських функцій, наданих юридично або наявних у них фактично¹⁰³.

Жовтневий (1925 року) пленум ЦК КП(б)У, схваливши заходи по реорганізації КНС, накреслив конкретний план діяльності комнезамів в майбутньому. На основі цих рішень ВУЦВК та РНК УСРР 16 листопада 1925 року опублікували постанову “Про комітети незаможних селян УСРР”, а 19 листопада того ж року був виданий новий статут комнезамів.

Втрата адміністративних функцій та пільг викликала значний відлив селян з осередків КНС. За час реорганізації їх чисельність зменшилась на 56,5 %. На 1 липня 1926 року в рядах КНС нараховувалось лише 560 тисяч членів¹⁰⁴.

Однак, не дивлячись на реорганізацію, комнезами залишались тією єдиною силою, на яку міг спиратися режим при проведенні своєї політики. Саме тому незаможники продовжували становити абсолютну

більшість низового активу та співробітників державного апарату. Так, волосні і сільські податкові комісії комплектувались в переважній більшості з членів КНС. Наприклад, в Київській губернії вони виконували майже всю роботу по збору продподатку¹⁰⁵. На Харківщині допомогу податковим інспекторам надавали понад 1.700 членів комнезамів, на Катеринославщині — біля 650¹⁰⁶. В Глухівському повіті 95% працівників судового апарату становили незаможники¹⁰⁷.

Наприкінці 20-х років суспільно-політична активність селянства остаточно перестала вписуватися в політику режиму, який перейшов в наступ на всіх ділянках суспільно-політичного життя. Перші удари були завдані саме по громадським організаціях селянства.

IV. ПРОТИДІЯ СЕЛЯН ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМУ.

1. Селянський повстанський рух.

Майже з самого початку “соціалістичних” перетворень, більшовики зіткнулися з невдоволенням селян, яке дуже швидко переросло у відкриту протидію їх політиці. Воно охопило майже всі сфери суспільно-політичного та економічного життя країни і значною мірою обумовило гостроту політичного протистояння, яке мало місце в Україні в перші пореволюційні роки.

Найбільш виразно селянське невдоволення проявилось у найбільш гострій, відкритій формі опору — повстанському русі. Це було зумовлено кількома факторами. Першочерговим з них можна вважати I Світову війну. Масові мобілізації не тільки навчили широкі маси селян, які склали абсолютну більшість складу армій, володіти зброєю, а й привчили їх використовувати її проти людей, тобто за ці три роки ціна людського життя значно понизилася. По-друге, наявність лінії фронту, яка всі ці роки практично проходила по території України та розвал царської армії обумовили появу на руках у населення значної кількості зброї. До цього слід також додати що відсутність досвіду мирної політичної боротьби у широких мас та нездатність урядових структур вирішити назрілі питання парламентськими методами підштовхували селян до вирішення своїх нагальних проблем силовими методами та відкривали дорогу до влади як реакційним, так і ліворадикальним елементам.

Початком селянського повстанського руху можна вважати літо 1918 року, коли поодинокі випадки збройного опору селян намаганням окупаційного командування вивезти до Німеччини та Австро-Угорщини обіцяне Центральною Радою та гетьманом Скоропадським збіжжя, а також фактичне відновлення поміщицького землеволодіння, перетворилися на селянську війну. В червні - липні того року проти окупантів та гетьманської адміністрації виступило майже все сільське населення Звенігородського та Таращанського повітів Київщини. Після розгрому перших німецько-гетьманських каральних загонів там навіть тимчасово була відновлена адміністрація Центральної Ради. З часом повстанський рух

перекинувся на Уманський, Сквирський та Канівський повіти. Велике повстання охопило також Кременецький, Лубенський та Старокостянтинівський повіти Волинської губернії. Особливого розмаху набула партизанська боротьба на Чернігівщині.

Придушити збройні селянські виступи гетьманській адміністрації вдалося тільки в кінці серпня 1918 року після тривалих жорстоких боїв. Причому це вдалось їй зробити тільки за сприянням німецьких регулярних військових частин. І виявилась ця перемога Пірровою.

Влітку проти гетьманського уряду все частіше починає виступати також і армія, оскільки значна її частина, навіть офіцерського корпусу, була тісно пов'язана з українським селом. Так, в серпні 1918 року створив на Херсонщині свій перший партизанський загін колишній полковник гетьманської армії Н.О.Григор'єв. На початку грудня загальна кількість повстанців в його загонах наближалась вже до 6 тисяч чоловік. В перші ж дні антигетьманського повстання на бік Директорії перейшов отаман Болбачан, який захопив Харків. На Чернігівщині проти гетьмана виступила Сірожупанна дивізія, в Бердичеві — Чорноморський козацький кіш. Саме втрата урядом гетьмана Скоропадського підтримки з боку армії, значною мірою зумовила досить швидко перемогу Директорії.

Спроби Директорії, яка прийшла до влади в листопаді 1918 року, відтягнути практичне вирішення аграрного питання, привели до майже миттєвої втрати нею впливу серед селян і, як наслідок, його збройної підтримки. Так, якщо на початку боротьби проти гетьмана в армії Директорії нараховувалось близько 150 тисяч чоловік, то на початок радянського наступу їх кількість не перевищувала 50 тисяч.¹

Селянський збройний рух з самого початку підтримувала більшість політичних партій, що діяли на території України. Керівництво численними селянськими повстаннями здійснювали ліві есери (боротьбисти), більшовики, анархісти, члени Селянської спілки. Однак вони часто не контактували між собою. Слабе політичне забарвлення повстанського руху та практична ідентичність гасел всіх політичних сил, що приймали в ньому участь, призвело до того, опанувати повстанським рухом загалом не вдалось нікому, хоча ближче за всіх до цього стояла Селянська спілка. Вона була найбільш чисельною організацією і мала свої осередки майже по всій Україні. Тому, коли на Україну почали наступ більшовики з гаслами, які більш відбивали радикальні сподівання селян, ніж проголошене аграрне законодавство Директорії, значна частина повстанських загонів перейшла на бік Червоної армії.

Однак після приходу до влади на початку 1919 року, внаслідок практичної реалізації своїх теоретичних положень, більшовики почали дуже швидко втрачати свій авторитет серед селян. Останні зовсім не мали бажання миритися ні з примусовою продрозверсткою, ні з насадженням радгоспів та комун.

Вже навесні 1919 року радянська влада зіткнулась з першими масовими збройними виступами селян. Ті ж повстанські загони, які недавно фактично відкрили більшовикам шлях на Україну, повернули зброю проти них. Однак, оскільки популістські гасла жовтневого перевороту, які у селян асоціювалися саме з радянською владою, більш за все відповідали їх сподіванням, виникла парадоксальна ситуація, коли проти радянської влади селяни виступали під радянськими гаслами.

Навіть керівник найбільш масового антирадянського повстання 1919 року, Н.О.Григор'єв в своєму “Універсалі” декларував прихильність радянській платформі².

Одним з перших, вже наприкінці березня 1919 року, в районі Обухова підняв антибільшовицьке повстання отаман Зелений, ще недавно союзник більшовиків в боротьбі проти Директорії. Розмах його дій був настільки небезпечним для влади, що вже 1 квітня Зелений був оголошений поза законом³. Через кілька днів така ж доля спіткала інших командирів повстанців — Соколовського, Орловського, Гончара (Батрака)⁴, які не бажали підтримувати відверто антиселянську політику більшовиків. Однак ці заходи влади не подіяли. Кількість селянських виступів та чисельність повстанців зростали в геометричній прогресії. Якщо в квітні було зареєстровано 93 антирадянських виступів, в травні - першій половині червня — 235, то за дві перші декади липня — 207⁵.

На початок літа селянські повстання охопили практично всю територію України. Найбільш небезпечним з них для радянської влади можна вважати військовий заколот начдива Григор'єва, який розпочався в травні. Спираючись на підтримку заможного південноукраїнського селянина йому дуже швидко і порівняно легко вдалося оволодіти значною частиною південно-східної України в тому числі такими містами як Катеринослав, Черкаси, Кременчук, Миколаїв, Херсон. Крім того, Григор'єв намагався поставити об'єднати під своїм керівництвом найбільш впливових командирів селянських загонів, що діяли на Лівобережжі: в Полтавській, Чернігівській та Харківській губерніях, маючи на меті перетворити своє

повстання в загальноукраїнське. З цією ж метою він провадив, наприклад, переговори про об'єднання з отаманом Зеленим⁶.

Лише завдяки напруженню всіх сил і, навіть, залученню частин, що протистояли арміям генерала А.Денікіна та мали наступати на допомогу радянській Угорщині, радянській владі вдалося локалізувати, а згодом й приборкати цей виступ. Проте загалом це мало вплинуло на загальний розмах повстанського руху, оскільки замість одного придушеного повстання з'являлись десятки нових. Згодом радянські працівники не раз змушені будуть визнати, що влітку 1919 року їх влада в Україні не поширювалась далі губернських і повітових центрів.

Не маючи наміру відмовлятися від основних положень своєї комуністичної політики, проти якої боролися селяни, режим з самого початку зробив ставку на військове придушення опору. 17 липня 1919 року Рада робітничо-селянської оборони УСРР прийняла закриту постанову “Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів на селі”⁷. В ній, як видно з самого заголовку, селянський рух кваліфікувався виключно як “куркульський” та “контрреволюційний”. Згідно цієї постанови основні зусилля по боротьбі з повстанством покладались на повітові органи радянської влади. Для цього вони отримували значні надзвичайні повноваження, в тому числі мали право брати заложників з усіх сіл, які могли співчувати повстанцям. Якби стався бунт і село не підкорилося вимогам видати його організаторів та зброю, заложники підлягали розстрілу. Під час операцій по викачуванню зброї вимагалось здійснювати повальні обшуки, вилучаючи не тільки зброю, а й продукти харчування.

Передбачалися також контрибуції на бунтівні села, депортування ватажків бунту з конфіскацією їх майна.

Однак суто каральні заходи допомагали мало. До того ж повітові органи влади, особливо надзвичайні комісії, були занадто, навіть з точки зору більшовиків, засмічені випадковим, а то й злочинним елементом. Так, голова Раднаркому РРФСР та лідер більшовицької партії В.І.Ленін в своєму листі до голови ВУЧК М.Лацису, датованому початком червня 1919 року, змушений був прямо визнати, що “на Україні ЧК завдало величезної шкоди... Пустили в себе дуже багато тих, що примазалися”⁸.

З самого початку для боротьби з повстанцями більшовиками в масовому порядку залучались армійські частини. Розуміючи, що частини, де переважають червоноармійці-українці будуть “неефективно” діяти проти повсталих українських селян, більшовицький уряд намагався використовувати для подібних акцій ті з них, особовий склад яких не був пов'язаний з селянським середовищем України. Так, в Росії був сформований 5-ти тисячний корпус з селян-великоросів, який призначався виключно для використання проти повсталих українських селян⁹.

“Ненадійність” українських частин, сформованих з учорашніх повстанців, ставила радянське командування перед необхідністю їх реорганізації або роззброєння. Вже навесні 1919 року вищі органи радянської влади неодноразово ставили питання про необхідність “якнайскоріше ліквідувати” Григор’єва¹⁰. Однак радянське командування не мало достатнього впливу на вчорашні партизанські загони і тому його спроби відірвати ці частини від їх баз, або замінити звичне командування часто тільки провокували конфлікти. Так,

спроба відсторонити Нестора Махно від командування його “армією” стала приводом для розриву останнього з радянською владою.

Все ж таки, розмах селянського руху вимагав все більш масштабного використання збройних сил для його придушення. Так, якщо в квітні 1919 року в боях з повстанцями приймало участь 21 тис. бійців і командирів Червоної армії, то в травні, тільки на боротьбу з повстанням Григор’єва, радянський уряд змушений був кинути вже близько 30 тис. бійців. Методи боротьби з повстанцями мало чим відрізнялися від дій на фронті. Так, при ліквідації одного з виступів Зеленого частини Червоної армії активно використовували гармати; кораблі Дніпровської річкової флотилії не раз піддавали артобстрілу села Трипілля та Плюти, які були базами загонів Зеленого. На початку липня були спалені перші повсталі села в районі Фастів — Романівка та Хидовці¹¹. Незабаром цей список спалених сіл почав зростати з дивовижною швидкістю.

Масове залучення армії, на дев’ять десятих складеної з селян, до боротьби з селянським повстанським рухом, загрожувало режимові втратою впливу на саму армію. Найбільш яскраво ця небезпека проявилася під час придушення повстання Григор’єва, коли частина червоноармійських частин взагалі перейшла на бік повстанців, деякі полки проголосили свій нейтралітет в цій боротьбі, а ті, що залишилися вірними радянській владі, почали виконання її наказів щодо придушення заколоту досить своєрідно — з розгромів надзвичайних комісій та єврейських погромів¹².

Режим по можливості оперативно відреагував на подібні дії червоноармійців. Так, коли на початку червня 1919 року на придушення селянських повстань відмовився виступити 9-й полк Червоної армії, політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглядало це питання на своєму засіданні. Своєю постановою воно винесло смертні вирок великій групі червоноармійців. Розуміючи, що такий вирок викличе вкрай негативну реакцію з боку широких “робітничо-селянських верств”, була заздалегідь передбачена наступна амністія звинувачених¹³.

Саме повстанський рух значною мірою обумовив падіння радянської влади в Україні наприкінці літа 1919 року.

Одночасно селянство також не бажало миритися з тією аграрною політикою, яку проводив Денікін. З тією ж силою, з якою вони били більшовиків, селянські загони майже миттєво вдарили по Денікіну, при перших же його спробах фактично відновити поміщицьке землеволодіння та звести нанівець результати дійсно революційних аграрних перетворень, що пройшли в селі. Кінець кінцем, селянство знову повернуло на бік радянської влади, тим більше, що більшовики частково відмовилися від тих елементів своєї політики, які викликали найбільше невдоволення селян. В 1919 році це була не стільки продрозверстка, основний тягар якої поки що падав на поміщицькі та найбільш заможні селянські господарства, скільки передача поміщицької землі створюваним радгоспам та комунам. Тому новий земельний закон, який був прийнятий в лютому 1920 року, повертав значну частину землі у користування селян.

Зміна тактики більшовиків в сфері аграрних відносин призвела до того, що в першій половині 1920 року внутрішній фронт проявляв себе мало. Однак політика воєнного комунізму, що її продовжувала проводити радянська влада, не відповідала і не могла відповідати очікуванням селянства. На перший план на початку 1920 року виступила вже продрозверстка. Внаслідок її проведення економічне становище селян значно погіршилося. Це зумовило нове загострення протистояння влади й селянства, і, як наслідок, новий сплеск повстанського руху.

Вже всередині 1920 року практично кожне оперативно-розвідувальне зведення штабу тилу Південно-Західного фронту відмічало появу все нових вогнищ селянських повстань¹⁴. За офіційними даними в кінці 1920 - на початку 1921 року тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. чоловік¹⁵. Це — не рахуючи участі селян у багаточисельних місцевих повстаннях, які густою сіткою покрили Україну. Так, у повстанні, яке спалахнуло взимку 1921 року в Ямпільському повіті, прийняло участь понад 15 тис. чоловік¹⁶. В повстанні селян села Терни (Катеринославської губернії) яке відбулося в липні 1920 року взяло участь близько 2 тис. чоловік¹⁷.

На кінець 1920 року, застосовуючи тактику партизанської боротьби, повстанці тримали під своїм контролем практично всю сільську місцевість. Розмах повстанського руху змушені були визнати керівні кола республіки. На IV конференції КП(б)У, яка відбулася в березні 1920 року, ними було визнано, що “куркуль (а більш точно і історично об’єктивно — повстале селянство — авт.) став фактичною владою на Україні”¹⁸.

На початку 1921 року цей факт змушена була визнати і центральна влада. На X з'їзді партії В.І.Ленін відверто визнав, що “ми (тобто радянська влада) виявилися втягнутими в нову форму війни, новий вид її”¹⁹.

Однак, навіть визнавши цей факт, більшовики так одразу і не усвідомили, що першопричина політичної кризи 1921 року взагалі, і, селянського руху, як найбільш яскравого її прояву, зокрема, полягала саме в їх політиці, що виявлялась неприйнятною для більшості населення. Вони бачили лише те, що лежало на поверхні, і пояснювали критичне становище виключно діями своїх “класових ворогів” — куркулів. В дійсності, значну частину повстанців склали зовсім інші прошарки селян. У 1921 році, як вимушені були визнавали органи радянської влади, майже чверть особового складу повстанських загонів що діяли, наприклад, в Чернігівській губернії належала до бідняцького і середняцького прошарку села²⁰. У своєму виступі на Харківській губернській безпартійній конференції червоноармійців, яка відбулася в лютому 1920 року голова радянського уряду Християн Раковський змушений був визнати, що пересічно по Україні біля 10 відсотків особового складу повстанських загонів складала біднота²¹. У Всеукраїнська конференція КП(б)У, яка відбулася в листопаді 1920 року визнала, що на Правобережній Україні основну масу повстанців взагалі склали “незаможницькі елементи”²². А саме вони, за задумом більшовиків, мала бути найнадійнішою опорою нової влади.

Одночасно більшовики намагались покласти виключно на селян відповідальність за нову хвилю повстанства, хоч часто селянські виступи

провокувались діями саме агентів влади. Так, приводом до вже згаданого повстання в Ямпільському повіті, за визнанням представника влади, який з'ясував причини цього повстання, була “поведінка агентів особливого відділу, які проводили самочинні арешти, труси і реквізиції, хаотичні мобілізації селян для гужової повинності”²³.

Значний вплив на розмах повстанського руху мала також поведінка деяких частин Червоної армії, особливо тих, що були перекинуті з центральної Росії. Розглядаючи взагалі більш заможного українського селянина виключно як куркуля, вони і відносились до нього відповідно — як до ворога. Особливо в цьому плані відзначилися частини I Кінної армії. За задумом командування, при передислокації з Кавказького фронту на Польський, вона мала очистити південну та південно-західну Україну від загонів Махна, що там оперували, і відновити радянську владу в селах цього регіону. В дійсності відбулося все навпаки. Як доповідали партійно-радянські працівники тих районів, через які проходили частини Будьонного, останні “повсюди на своєму шляху буквально змітали радянський апарат, громили містечка та села, влаштовували єврейські погроми, вбивали радянських працівників та комуністів. Їх гасло — “бий жидів, комісарів та комуністів”... Така поведінка Червоної армії мала негативний вплив на село. Селянство пішло в банди”²⁴. Від I Кінної армії не відставали і інші частини.

Однак головна причина невдоволення селян частинами Червоної армії, за оцінкою Олександрівського губпарткому, полягала в “самозабезпеченні частин, яке доходило до збирання продуктів відрами, і розгляданні населення, як переможеного ворога”²⁵.

Таким чином, на кінець 1920 року були наявними усі ознаки того, що громадянська війна, яка здавалась майже закінченою, починала набувати не лише нових форм, а й нового змісту. Основним противником режиму, який декларував себе як “робітничо-селянський” стало саме селянство, яке складало більшість населення. Не ризикуючи відверто визнати це, режимом новий виток громадянської війни був презирливо визначений як “бандитизм”.

Практично з моменту свого виникнення селянський повстанський рух набув різноманітного ідеологічного забарвлення, оскільки він не міг залишитися поза увагою різних політичних партій, що діяли в Україні. Якщо влітку 1918 року його ще можна назвати більш-менш єдиним, то вже з 1919 року в ньому чітко простежуються три напрямки: пробільшовицький та так звані “махновщина” та “петлюрівщина”. Якщо перший табір існував виключно під час появи на території України білих режимів, то два других існували майже постійно.

З 1919 року, найбільшим впливом в повстанському русі, як і на селі взагалі, користувалися партії есерів, особливо — боротьбисти. Однак і інші партії соціалістичного напрямку приймали активну участь в цьому русі. Один з лідерів українських соціал-демократів, Юрій Мазуренко так пояснював цей крок своєї партії: “незалежники пішли у повстання під пролетарськими гаслами..., намагаючись спрямувати його не проти радянської влади як такої, а проти влади даного (тобто більшовицького) уряду”²⁶. Все ж таки повстанський рух на більшій частині України знаходився під переважаючим впливом есерів.

Свого часу саме лідери партій есерівського гатунку розпочали боротьбу за утворення української держави. Саме тому ідею самостійності України використовувала як гасло значна частина повстанських загонів Правобережжя. Однак на 1920 рік це гасло, уособлене ім'ям С.Петлюри, вже втрачало свою об'єднавчу силу.

Значною мірою це пояснюється тим, що Україна не прийняла і не сприйняла союзу з Польщею, який був укладений Петлюрою в квітні 1920 року. Більшістю населення, і не тільки рядових обивателів, а й українських політичних діячів, він розглядався як антиукраїнський, зрадницький. Такій оцінці сприяла й агітаційно-пропагандистська діяльність більшовиків. Вони представляли цей договір в очах широкого загалу як спробу нового поневолення України Польщею. Під цим гаслом вони змогли об'єднати більшість населення, навіть тих, хто не підтримував більшовиків. Досить згадати широковідоме звернення генерала О. Брусилова до російського офіцера. Тому повернення Петлюри як союзника Ю.Пілсудського призвело скоріше до негативних наслідків — розколу серед української інтелігенції, яка була носієм ідеї самостійності України. Цей розкол підсилював розпорошеність повстанців, чим не забарились скористуватися більшовики.

Інакше склалась справа на півдні та південному сході України. Внаслідок особливостей попереднього розвитку ідеї самостійності тут не пустили глибокого коріння. Більш того, оскільки саме на півдні України формувался промисловий пролетаріат, тут знайшли досить широкого розповсюдження ідеї комунізму, у всіх його різновидах, та близькі до них ідеї анархізму, особливо — анархо-комунізму. Однак таке тлумачення ідей комунізму виявилось не прийнятним для

більшовиків. Тому тут існувала парадоксальна ситуація, коли гасла комунізму були взяті на озброєння селянами, які виступили проти влади, що теж несла на щоглах комуністичні гасла.

Найбільш крупною та колоритною фігурою тут виявився “батько” Нестір Махно, який проголосив себе прибічником “анархо-комунізму”. А оскільки саме навколо нього групувалась основна маса повстанців, селянський рух в цьому регіоні, в радянській історіографії отримав назву “анархо-махновщини”. Наявність об’єднуючого центру довгий час значно утруднювала боротьбу з повстанцями. Але після розгрому основних сил армії Махно влітку 1921 року повстанський рух на цій території швидко зійшов нанівець.

На Лівобережжі ситуація складалася навпаки. Відсутність єдиного координуючого центру не дозволяла повстанцям виробити загальну тактику боротьби, і в той же час утруднювала для режиму остаточний їх розгром. Намагання деяких сил організувати такий центр шляхом створення таких організацій як Українська військова організація, Всеукраїнський повстанком, Братерство української державності та інших виявилися невдалими. З одного боку це було пов’язано з організаційною слабкістю повстанського руху та відсутністю загально визнаного лідера (хоч майже всі вони на словах визнавали зверхність С.Петлюри), а з іншого — вдалими оперативними діями ВУЧК та деякими тактичними маневрами більшовиків. Так, їх переговори у найбільш впливовою есерівською партією — боротьбістами, закінчилися, за словами В.І.Леніна: “замість повстання

боротьбистів, яке було неминучим²⁷, фактичним зникненням цієї партії з політичної арени.

Не дивлячись на ще незакінчену боротьбу з білогвардійцями та іноземною інтервенцією, з середини 1920 року боротьба з повстанським рухом стала одним з першочергових завдань більшовицького режиму. Ще 20 квітня 1920 року Раднаркомом України була прийнята “Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом та куркульськими повстаннями²⁸”. Вона стала тим документом, на якому базувалися всі подальші державні рішення з цього питання.

Основний наголос в цьому документі робився на необхідності посилення репресивних заходів щодо селянства за різноманітні, навіть найменші, форми протидії владі та підтримки повсталих. Зокрема, в місцевостях, охоплених повстанським рухом, вводився інститут заложників та кругова порука населення за будь-яке заворушення, а тим більше виступ проти радянської влади. У випадках “відверто виявленої ворожості населення, відмові у видачі повсталих, кара передбачалась дуже суворою, аж до повного знищення села”. Щоб запобігти масовому уходу селян до повстанців, передбачалась можливість арешту (ув'язнення) усього дорослого чоловічого населення цілих місцевостей. Розуміючи абсурдність цього пункту, дія цього пункту згодом була звужена до рамок села.

В розвиток цієї “Інструкції”, згідно постанови РНК УСРР від 19 травня 1921 року, при військових загонах, що вели боротьбу бандитизмом (а точніше з повсталим селянством), створювалися “революційні трійки”, що наділялися правами ревтрибуналів, тобто їх діяльність не регламентувались ніякими юридичними нормами, а їх рішення мали виконуватися беззастережно. Проте

владі і це здалося недостатнім. 23 серпня 1920 року наказом Всеукраїнської Центральної Комісії по боротьбі з бандитизмом був створений інститут п'яти- і десятихатників²⁹, які своїм господарством, власним життям та життям своєї родини мали відповідати за “порядок” на селі.

В жовтні 1922 р. за ініціативою ДПУ УСРР був створений ще один каральний інститут — “відповідальних” (ответчиков). Він розглядався чекістами як більш суворий порівняно з інститутом закладників (заложників). Відповідальні з числа заможних селян повинні були повідомляти владу про дії повстанців, факти надання їм допомоги, антирадянські висловлювання односельців тощо. Вони несли відповідальність, якщо не повідомляли про місцезнаходження повстанців, за свій рахунок організували ремонт пошкоджених повстанцями телеграфних ліній і ділянок залізниці. У випадку вбивства або поранення в їх селі представників влади, червоноармійців і членів КНС відповідальних по одному розстрілювали, майно розстріляного конфісковували, а на його місце призначали іншого “куркуля”. Половина штрафів і конфіскованого майна відповідальних надходила у місцевий КНС, половина — до повітового фонду боротьби з бандитизмом. Відповідальний мав право відлучитися з села тільки з дозволу місцевого комнезаму. Кандидатури відповідальних визначалися “на підставі негласних вказівок комнезамів і агентурних даних, попередньо видобутих органами ДПУ”³⁰.

Документом, який знаменував собою початок нового етапу в боротьбі з повстанством, стала, підписана В.І.Леніним в грудні 1920 року, постанова

Ради Праці та Оборони про надзвичайні заходи щодо ліквідації “політичного бандитизму на Україні”³¹. Спираючись на неї радянське командування розірвало всі угоди з повстанцями, зокрема з Н.Махно разом з яким нещодавно боролось проти Врангеля, і почало переслідування недавніх союзників.

Більшовицький уряд вживав усіх можливих заходів для ліквідації повстанства, яке становило реальну загрозу пануючому ладу. Щоб прискорити процес ліквідації повстанських загонів було прийнято ряд надзвичайних заходів, зокрема боротьба з ними була оголошена фронтом такого ж державного значення, як і фронт боротьби з білогвардійцями³². 23 квітня 1920 року було прийнято положення про організацію Управління тилами Південно-Західного фронту. 3 травня цю посаду обійняв голова ВЧК Ф.Дзержинський. В губерніях створювалися управління начальників губернських дільниць тилу, у повітах — комендатури, на які покладалося завдання боротьби з повстанцями.

Для безпосереднього керівництва боротьбою з повстанським рухом в січні 1921 р. були створені Постійні наради по боротьбі з бандитизмом на всіх рівнях — від Всеукраїнської, де головував спочатку М.Фрунзе, а потім Х.Раковський, до повітових. Конкретними завданнями цих нарад були: контроль за проведенням засіву всіх посівних площ і виконанням продрозкладки та продподатку, розшук і арешт повстанців і дезертирів РСЧА, роззброєння цивільного населення, створення КНС, більшовизація місцевих органів влади і, звичайно, “знищення куркулів як економічної сили”³³.

Цими актами більшовики оголошували відкриту війну повсталому селянству.

Частини Червоної армії в широких масштабах застосовували каральні заходи, що передбачались вищезазначеними урядовими постановами. Наприклад, коли з'ясувалось, що повстанські загони, що діяли в Луганському повіті під керівництвом Терезова та Нікольського, склались головним чином з жителів села Волкодавovo, як каральна акція було спалено 230 дворів цього села³⁴.

За підтримку повстанців тільки у Васильківському повіті були знищені та зрівняні з землею села Ковалівка, Триліси, Сидори, Маринці та Дрозди³⁵. В Анан'ївському повіті за три місяці 1920 року (серпень-жовтень) було розстріляно 64 селянина³⁶. В селі Бобрик Лебединського повіту (Полтавська губ.), де частина селян, намагаючись сховатися від лиха, що насувалося на село “разом з батьками та всім скарбом пішла до лісу”, як показова каральна акція було спалено п'ять домів³⁷.

В ході придушення селянського повстання в районі ст. Мордаровка — Затишся — Веселий Кут — Роздільна восени 1920 року було вбито 106 чоловік і розстріляно 118, спалено, як каральний захід, село Гедеримівка та конфісковано 26 вагонів худоби³⁸. В квітні 1920 року тільки за **підозрою** (виділено авт.) в розборці залізничного полотна на роз'їзді Казанка — Новий Буг (Одеська губернія) радянським панцерником було обстріляно село Н.Дмитрівка, що знаходилось поблизу. Внаслідок артобстрілу було вбито і поранено 30 чоловік, згоріло 12 хат³⁹. Зрозуміло, що снаряди не вибирали жертв, серед яких були представники усіх верств селян.

Захопленням репресіями грішили не тільки військові. Цивільні структури влади, будучи не в змозі мирним шляхом відлучити селян від повстанського руху, все частіше звертались до застосування репресій. Так, наприклад, в Хорольському повіті за клопотанням місцевого комітету КНС було розстріляно 20 заложників⁴⁰. В Ольгопольському повіті, що на Поділлі, за розпорядженням голови виконкому Атюніна було спалено велике село Попова Гребля, а значна кількість його мешканців — селян, вчителів, агрономів і, навіть, комуністів, призначена до висилки вглиб Росії⁴¹.

Подібні явища подекуди зустрічали опір, особливо з боку частини низових радянських та партійних працівників, які більше стикалися з повсякденним життям мас та краще розуміли їх настрої. Вони справедливо вказували, що внаслідок подібних дій, радянська влада “отримує не розшарування села, а сприяння його згуртуванню під куркульським впливом на загальному лихові та біді, які причиняються червоними військами”⁴². Однак подібні заходи продовжували мати місце протягом усього часу боротьби з селянським повстанським рухом.

В свою чергу повстанці також діяли не в “білих рукавичках”. В захоплених місцевостях вони перш за все розправлялися з радянськими працівниками, активістами, членами сільрад та КНС, червоноармійцями. Так, при нападі на село Мар'янівку Гайсинського повіту вони викололи очі голові сільради та його заступнику⁴³. Особливо жорстоко повсталі розправлялися з продармійцями, які потрапляли у полон. При захопленні одного з зсипних пунктів в Олександрійському повіті Кременчуцької губернії вони кинули в казан з окропом трьох знайдених там

продпрацівників⁴⁴. В селі Шельпаховці Уманського повіту ними були зарубані захоплені у полон 24 червоноармійці на чолі з комендантом та агентом по продрозкладці⁴⁵. Нерідко замість чоловіків гинули їх сім'ї. Не розшукавши командира Лебединського загону КНС повстанці вбили його жінку та дворічну дитину⁴⁶.

Всього, за першу половину 1921 року, в цій боротьбі з боку прихильників радянської влади загинуло близько 1,5 тис. чоловік, в тому числі 686 червоноармійців, 9 командирів, понад 100 радянських службовців, 56 продпрацівників, 108 міліціонерів, 78 членів виконкомів рад та КНС, 474 інших громадян⁴⁷. Узагальнюючих даних про втрати з іншого боку, на жаль, немає. Про кількість загиблих повстанців та тих, хто їх підтримував ми можемо судити лише з фрагментарних даних. Це головним чином, рапорти командирів військових частин, що діяли проти повстанців та деякі інші документи. Так, в поданні до нагороди орденом Червоного Прапора Окремої Заволзької бригади було вказано, що за період з 12 по 28 січня 1921 року нею було знищено до тисячі повстанців⁴⁸. Навіть припускаючи неминуче в таких випадках перебільшення, можна казати про значні втрати серед повсталих селян.

Про могутність селянського руху та його небезпеку для радянської влади говорить хоча б той факт, що на боротьбу з ним уряд змушений був кинути дві третини регулярних частин Червоної армії, що свого часу діяли проти Врангеля*, та призупинити демобілізацію частин, що дислокувалися на території України.

*Напередодні генерального наступу Південний фронт налічував 143 тис. бійців (Эйдеман Р.П. Повстанчество и его роль в современной войне // Армия и революция. - 1922. - № 3-4. - С.101.).

На боротьбу з повстанським рухом в Україні були кинуті найбільш боєздатні частини Червоної армії: корпус Червоного козацтва на чолі з В.Примаковим, 25-та Чапаєвська, 44-та стрілецька під командуванням І.Дубового, 9-та кавалерійська Г.Котовського, 51-ша стрілецька дивізія В.Блюхера. Це — не рахуючи спеціальних частин, які і створювалися спеціально для боротьби з антибільшовицькими повстаннями. Чисельність останніх ще в середині 1920 року досягла 50 тисяч бійців, посилені кіннотою, кулеметами і навіть літаками⁴⁹. Загальна ж чисельність частин Червоної армії, що наприкінці 1921 року знаходилися на території України та приймала участь в боротьбі з повстанцями складала 1 млн. 200 тис. чоловік, що становило приблизно п'яту частину її загальної кількості. Тут дислокувалося 21 стрілецька дивізія, 2 стрілецькі бригади, 14 кавалерійських дивізій, 8 кавалерійських бригад, а також технічні та спеціальні частини. Вони були об'єднані в п'ять (4,6,12,14 та I Кінну) армій⁵⁰. Про небезпеку, яку складав повстанський рух для режиму, свідчить й той факт, що половина питань військового характеру, що розглядалися вищими партійними органами України (політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У) в 1921 році, були присвячені саме боротьбі з ним⁵¹.

Масове використання проти повсталого селянства армії, дев'ять десятих якої складала саме селяни, становило серйозну проблему для режиму. Навчений подіями 1919 року, режим встановив неймовірно жорсткий контроль над армією, що дозволило йому в 1920 році уникнути військових заколотів та крупних хвилювань в армії. Однак на зміну їм в республіці виник новий вид прояву невдоволення селян, одягнутих в сірі

шинелі — масове дезертирство з лав армії. Все частіше спалахували повстання мобілізованих, загони яких потім йшли в ліси. На початку серпня 1920 року таке повстання спалахнуло в Звенігородському повіті. На його придушення командування спочатку надіслало два загони ВОХР загальною чисельністю 140 багнетів при 5 кулеметах. Але цього виявилось замало. Повстання розгорталось. Воно поширилось на Узенську волость і через деякий час туди було надіслано ще один загін ВОХР в 200 багнетів. В 20-х числах серпня спалахнуло повстання мобілізованих в Васильківському та Білоцерківському повітах. Загальна чисельність повсталих дезертирів в цьому районі перевищувала 1 тис. чоловік⁵².

Лідери більшовиків розуміли, що утвердитись в українському селі вони зможуть лише за умови привнесення в село стану громадянської війни. Тому вони все більше уваги починають приділяти заходам, що сприяли б подальшому розколу села, загостренню відносин між різними його прошарками. З цією метою навесні 1921 року ЦК КП(б)У звернувся до всіх парторганізацій з листом, в якому були накреслені основні заходи по виконанню вищезазначеного завдання⁵³. Зокрема в ньому наголошувалося, що “для ліквідації бандитизму необхідно підняти село проти озброєного куркульства”. Тобто режим намагався зобразити загальноселянське повстання справою тільки “глитаїв”-куркулів і залучити до боротьби з ним інші верстви селян які, з тих або інших господарських міркувань, були настроєні проти більш заможного сусіда - “господаря”. Таким чином влада прагнула максимально придушити повстанський рух селян руками самих же селян. Так, в одній з інструкцій

Київської окружної наради по боротьбі з бандитизмом, датованій 30 травня 1921 року відверто вказувалось, що “основною метою створення інституту відповідачів є не негайний розгром бандитизму шляхом репресій, а внесення розбрату та розколу на селі”⁵⁴. Одним з найбільш поширених методів цькування селян один проти одного було введення винагороди за повідомлення про людей, які сприяли повстанському руху. Причому ця винагорода давалась за рахунок конфіскованого у місцевих селян майна.

Найбільш активними провідниками політики більшовиків в цьому питанні стали створені у травні 1920 року класові організації незаможного селянства — КНС, які дуже швидко були проголошені “органами державного значення”, що й перетворювало їх (а не сільради) на дійсні органи влади на селі. Спираючись на підтримку держави, що надавала їм можливість налагодити свої господарства за рахунок багатих сусідів, з якими біднота ворогувала з давніх часів, незаможники стали все більше підключатися до цієї боротьби. Вони підтримали заклик більшовиків “Незаможник! На куркульського коня та проти бандита” й за ініціюванням режиму почали створювати свої загони. Цей рух набув широкого розмаху. В Катеринославській губернії, наприклад, вони були створені в кожному повіті. В Криворізькому повіті загін КНС складався з двох ескадронів та загону піхоти на тачанках, в Нікопольському — піший загін в 50 бійців та кавалерійський загін у складі 82 кіннотників та 15 тачанок. Кавалерійські ескадрони КНС були створені і в кожному повіті Донецької губернії⁵⁵. В Миргородському повіті діяло 28 збройних загонів КНС чисельністю 492 бійця⁵⁶. А всього у збройній боротьбі

прийняло участь понад 56 тис. членів КНС, об'єднаних в 750 загонів⁵⁷.

Ефективною формою залучення селян до боротьби з повстанським рухом були загони самооборони. Вони створювалися по селах, як альтернатива військовому постю, і повинні були не допускати захоплення села повстанцями. На початок літа 1921 року на території всіх губерній України, за винятком Волинської, існували загони самозахисту та збройні формування незаможників.

Залучення незаможників до активної боротьби з повстанцями означало, що на середину 1920 року режим все ж таки спромігся внести роздор в середовище селян. Це означало, що повстанський рух поступово переставав бути загальноселянським. Селянство опинилося глибоко втягнутим в боротьбу, що розгорнулася на селі — майже кожний двадцятий селянин (включаючи жінок і дітей) брав участь у збройній боротьбі на тому чи іншому боці.

До того ж, крім безпосередньої участі у бойових діях, члени КНС проводили значну роботу по розмежуванню села. Вони приймали активну участь у проведенні продрозверстки вилученні земельних “лишків” у заможних, конфіскації майна селян, які підтримували повстанців. Наприклад, члени КНС села Зазим'ї Чернігівської губернії за знайдені у братів Радченко при трусі гвинтівки та бомби конфіскували все їх майно⁵⁸. Це лишало повстанців можливості вільно отримувати харчі, одяг, фураж, поповнення.

Подібні дії незаможників не могли не викликати відповідної реакції з боку повстанців, внаслідок чого значна частина радянських активістів опинилась під постійною загрозою терору. Тільки за 10 місяців 1920

року було вбито 152 голів сільських КНС, не рахуючи тих, хто загинув в боях⁵⁹.

Однак наслідки всіх заходів більшовиків по зміцненню своєї влади на селі доводили, що без корінної зміни самої політики щодо селянства, без знищення умов, що породжували повстанський рух, без зміни старих методів дій на нові, без переходу до політики, яка б більше відповідала життєвим інтересам селян перемогти в цій боротьбі вони (більшовики) навряд чи зможуть. Така нова політика була знайдена у непі. Лише з початком його практичного впровадження настрої селян по відношенню до держави почали змінюватися. Оскільки все ж таки основна маса селян боролась не проти радянської влади, як такої, а проти її заходів, які не відповідали їх корінним інтересам, відмова від політики воєнного комунізму знімала основне, на той час, протиріччя у взаєминах між більшістю селянства і радянською владою.

Спаду збройного руху селянства в деякій мірі сприяла амністія проголошена V Всеукраїнським з'їздом рад у березні 1921 року. Однак вона не змогла відразу суттєво зменшити чисельність селянських загонів, придушити повстанський рух. Це обумовлювалось різними причинами. Перш за все в Україні в першій половині 1921 року, на відміну від Росії, продовжувалося активне збирання продрозверстки. По-друге, подекуди низові органи влади і осередки КНС дуже негативно поставилися до амністії. На місцях часто спостерігались випадки самосудів над амністованими, внаслідок чого частина повстанців, які свого часу здалися, знову поверталася в ліси.

Спочатку амністія була насторожено сприйнята селянством. Йому був потрібен час, щоб усвідомити та

відчути реальність зміни державної політики, тим більше, що вона залишалася двоїстою. Режим не міг і не мав наміру взагалі відмовлятися від політики насильницького розшарування села і підтримки його бідняцько - незаможної частини. Причому останнє мало продовжуватися за рахунок найбільш заможної частини селянства. Зокрема, саме на ці завдання звернула свою увагу I Всеукраїнська нарада КП(б)У, яка проходила в травні 1921 року. В її резолюції спеціально наголошувалось на необхідності сполучення непу з подальшою підтримкою комнезамів в їх боротьбі за приборкання куркульства⁶⁰. І все-таки тяга основної маси селян до мирного життя, до землі і господарства привела до того, що значна частина повстанців повірила в амністію, склала зброю і з'явилася з повинною.

Зміна співвідношення сил привела до того, що командири повстанських загонів все частіше змушені були вдаватися до примусових мобілізацій місцевого населення, вилучення у селян продуктів харчування. Особливо це торкнулося більш-менш заможних господарств, так як подібні дії перш за все негативно відбивалися на їх господарствах. Каральні заходи держава також спрямовувала перш за все проти них. Подвійний прес під яким опинилося селянство в поєднанні з новою політикою режиму і прагненням самих селян до відновлення та підйому своїх господарств поступово вели до їх відходу від повстанського руху. Так, протягом тільки одного місяця в Катеринославському та Павлоградському повітах серед селян, що добровільно склали зброю, 117 чоловік були безземельними, 57 — мали земельний наділ в розмірі 1-2 дес., 42 — з наділом 3-5 дес. і 49 — з наділом понад 6 дес.⁶¹

В цілому по республіці амністією скористалося близько 10 тисяч повстанців⁶². Серед них були такі відомі керівники селянського руху як Волох, Мордалевич, Шевчук, Солтис, Громовой та інші.

Все це викликало зміни соціальної суті селянського руху. Він все більше перетворювався на професійну діяльність вибитих з колії декласованих елементів міста і села, які були розбещені світовою та громадянською війнами. Поступово ця боротьба все більше перетворювалася на безглузде взаємознищення: заможні вирізали бідноту, а незаможники — багатіїв. Повстанство поступово дійсно перетворювалося на бандитизм.

Остаточний спад повстанського руху намітився у другій половині 1921 року. Особливо помітним він був на Лівобережжі, де кількість та чисельність повстанських загонів, після розгрому Махно, різко зменшилась. Так, наприклад, в травні 1921 року на Полтавщині діяло 53 великих та малих загонів загальною чисельністю понад 2 тис. чоловік. В серпні їх нараховувалося тільки 14, чисельністю 357 чоловік⁶³, а жовтень, за повідомленням місцевої преси, став “останнім місяцем активного бандитизму”⁶⁴.

На Правобережжі цей спад був менш явним. Значною мірою це було зумовлено близькістю кордонів. Сусідні держави, зацікавлені в дестабілізації обстановки в Україні, підтримували повстанські загоны, дозволяючи їм відходити на свою територію у випадку поразок, а також використовувати її для підготовки нових рейдів. Найбільш значними стали рейди, проведені за допомогою урядів Польщі та Румунії загонами генерал хорунжого військ Директорії Ю.Тютюнника, полковника М.Палія та генерала Гулого-Гуленка. В

жовтні - листопаді 1921 року вони здійснили спустошливий рейд по Правобережжю, внаслідок чого ВУЦВК змушений був оголосити Волинську, Подільську, Київську та Одеську губернії “на становищі губерній, яким загрожує бандитизм, з усіма наслідками, що з цього випливають”⁶⁵. Однак це був останній сплеск масового повстанського руху, що видихався. Основні маси селян не підтримали рейдів, а радянський уряд мав змогу швидко мобілізувати військові значні сили для знищення цих загонів. В середині листопада 1921 року в районі містечка Базар Житомирської області основні сили групи Ю.Тютюнника були оточені. А 17 листопада в бою під Малими Міньками вони були розгромлені. Значна частина потрапила в полон і була розстріляна.

В цілому по Україні в 1921 року було ліквідовано 52 повстанських загони та об’єднання, в тому числі такі великі як “армія” Махно, загони Чорного, Богатиренка, Брюховецького, Колесникова та інші⁶⁶. Всього за 10 місяців 1921 року було виведено з боротьби різними засобами 444 отамана, в тому числі: вбито в боях — 189, розстріляно — 9, заарештовано — 84, скористалося амністією — 162⁶⁷. В ході бойових дій Червоною армією було захоплено 30 гармат, 333 кулемета, 2 667 гвинтівок та значну кількість іншого військового майна.

До кінця 1921 року стає очевидним, що повстанство, як організована збройна сила, усі більш і більш втрачало опору і підтримку на селі. За оцінкою М.В.Фрунзе, який безпосередньо очолював боротьбу з повстанством, “бандитизм як збройна сила різко і виразно йде на спад”⁶⁸, але усі ж це не означало його остаточної ліквідації. Та все ж таки, за даними Всеукраїнської надзвичайної комісії, у вересні 1921 року в республіці налічувалося 64 загони, в яких було 3 277 чоловік⁶⁹.

Слід зазначити, що в різних джерелах доводяться різні дані про чисельність повстанських загонів що існували та були розгромлені. Це пояснюється, з одного боку, нерегулярним і неповним надходженням інформації з місць, а з іншого, і це головне — своєрідною партизанською тактикою повстанців: при виникненні загрози розгрому, вони розходилися по хатах і там перечікували небезпечний для них час, а потім, коли ситуація поліпшувалася, знову збиралися разом. Значну роль отут грала і пора року. Загони, особливо невеликі, діяли в головним чином з пізньої весни до ранньої осені, а на зиму їхні члени розходилися по домівках. Тому найчастіше та ж сама “банда” потрапляла в списки ліквідованих декілька разів. Так, кількість повстанських загонів, що діяли в Україні в квітні 1922 року, у порівнянні з лютим, було в 4 рази більше, а в червні їхня чисельність, у порівнянні з лютим, зросла в 10 разів. Для проведення воєнних дій проти них, крім частин міліції, ЧОН, загонів КНС, було притягнуто 3554 бійця Червоної армії

Втративши підтримку широких селянських мас, які повернулися до мирного життя, повстанство згасало прискореними темпами. Саме цим пояснюється той факт, що збройні виступи 1922-1923 років являли собою окремі спалахи, обмежені вузькими територіальними рамками та короткими відрізками часу. Загони, що продовжували діяти, поступово втрачали навіть видимість ідейного забарвлення. Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР в своєму циркулярі від 14 грудня 1922 року з характерною для себе термінологією, але цілком оправдано відмічала зникнення повстанських загонів: “важко вказати де

кінчається політичний бандитизм і де починається карний”⁷⁰.

Однак “бандитизм” залишався ще значним фактором суспільного життя республіки. В кінці 1921 - на початку 1922 року з'являється новий його різновид, так званий “голодний”. Його прояви були зафіксовані на значній території України: в Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Кременчуцькій, Харківській, Чернігівській губерніях та частині Полтавської, Миколаївської та Одеської губерній. Хоча його характеризувала повна відсутність політичного забарвлення, його не можна віднести до розряду карного: таким чином селяни добували собі їжу та боролись з продподатком, який збирався з фактично голодуючих. Так, на ґрунті голоду в січні 1922 року відбулося велике повстання селян в голодуючому Кобеляцькому повіті. В ході його придушення було тільки розстріляно близько 100 чоловік⁷¹.

В цей же час з'являється ще один різновид “бандитизму”, так званий “червоний бандитизм”. Організаторами загонів на цей раз стають комуністи та незаможники, невдоволені заходами нової економічної політики. ЦК КП(б)У визнав, що цей різновид повстанства “виник на ґрунті тяжкого економічного стану тієї частини незалежного селянства, яка ... до непу приймала активну участь у проведенні політики Радвлади і компартії по розкуркуленню села, боротьбі з бандитизмом і контрреволюцією і в іншій революційній роботі на селі. Тоді ця частина селянства знаходилася в порівняно кращих матеріальних умовах. Тепер же, ... ці бідняки опинилися у найгірших умовах, ніж інші.

... Іншою причиною... (і причому більш важливою) у розвитку “радянського бандитизму” є зловживання

окремих представників сільських і районних властей... на місцях.

...Подібні незаконні дії самі селяни називають “радянським бандитизмом”⁷². Популярним гаслом збройних формувань, які відносилися владою до “червоного бандитизму”, було: “Геть неп і радбуржуїв!”.

Так спроба створення “червоного бандитського загону” була зафіксована в березні 1922 року в Донецькій губ. Загін очолив комуніст Гриценко. Тоді ж подібні явища були зафіксовані і в Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії, де організаторами та учасниками “червоного бандитизму” також були комуністи⁷³. В квітні того ж року в участі у “бандитських виступах” був запідозрений Богодарівський сільський осередок (Миколаївська губ)⁷⁴. В Прилуцькому повіті подібну діяльність місцевих комуністів явно підтримував Полтавський губпартком, уповноважений якого заявив, що подібні дії необхідні, і що в інших повітах вони практикуються значно ширше⁷⁵. Влітку 1922 року дружина “червоних терористів”, яка зайнялась підпалами заможних дворів, була організована в Остапівській волості Хорольського повіту⁷⁶. На Полтавщині діяв загін селянина Матюхи, колишнього червоного партизана. В його діяльності приймали участь місцеві комуністи⁷⁷. Інший подібний загін під командою Линника також на 50% складався з колишніх членів КП(б)У, які повстали “проти непу, куркуля і місцевої експлуатації”⁷⁸.

Проте цей рух не підтримали селяни, яких влаштовувала політика непу, а тому він не набув масового характеру і режим зміг впоратися з ним без застосування значної збройної сили.

В умовах голоду політична активність селянства впала практично до нуля. Саме голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд “допоміг” природному катаклізму справитися з “куркульським бандитизмом”, конфіскуючи злиденні продовольчі запаси у голодуючих.

На кінець 1923 року повстанство, як і політичний бандитизм, як форма боротьби селян у радянською владою, були остаточно розгромлені. У вересні 1923 року на території України була зафіксована діяльність 56 банд, з яких тільки 13 самі вважали себе політичними⁷⁹. В січні 1924 року їх залишилось відповідно 13 та 3⁸⁰.

3. Економічний опір селянства.

Не менш гострою, ніж повстанство, хоча можливо і не такою яскравою, була економічна протидія селянства політиці режиму.

Селянське неприйняття політики “воєнного комунізму” виявилось майже відразу. Вже III Всеукраїнський з'їзд Рад, який проходив в березні 1919 року, показав, що українське селянство не погоджується ні з земельною, ні з продовольчою політикою більшовиків.

На початку червня 1919 р. на вимогу делегатів Всеукраїнського з'їзду волосних виконкомів була створена “Комісія 50-ти”, яка мала своїм завданням контроль за діяльністю місцевих установ радянської влади та розгляд скарг селян щодо цих установ. Хоча її діяльність майже не мала реальних наслідків як внаслідок недовготривалості її існування (до серпня), так, головним чином, внаслідок відсутності реальних

важелів впливу, сам факт її створення свідчить про серйозне невдоволення селян політикою більшовиків.

Намагаючись зменшити тягар постійно зростаючого вилучення сільськогосподарських продуктів і одночасно зберегти земельні наділи, селяни вдавались до різноманітних форм протидії, як збройних, так і мирних. Перш за все селяни в масовому порядку продовжували скорочувати посівні площі, доводячи їх до споживчих потреб. На 1920 рік посівні площі, порівняно з 1913 роком, скоротились майже наполовину. Як наслідок зменшувався валовий збір. Так, якщо в 1913 році в Україні валовий збір зернових складав 1,4 мільярдів пудів, то в 1920 році — тільки 650 мільйонів, тобто скоротився більш як в два рази. Існували також інші різноманітні форми мирної протидії селянства економічній політиці режиму. Значне місце серед них займали господарські розділи родин. За час проведення аграрної реформи цим засобом економічної протидії політиці режиму скористалось від 44 до 85,5% більш-менш заможних селянських родин⁸¹. Ці розділи наглядно довели, що визначення соціального статусу селянських родин по їх землезабезпеченості, не зовсім відповідало дійсності. Дуже швидко виявилось, що в деяких, особливо в малоземельних, районах, при внутріродинному перерозподілі селянської землі біднота практично нічого не могла отримати, оскільки земельні наділи заможних селян відповідали нормі залишення, яка встановлювалась місцевими земельними органами. Це, з одного боку, підривало вплив режиму серед його єдиного спільника на селі — бідноти, яка перш за все розраховувала отримати від нової влади землю, а з іншого — доводила неспроможність економічної програми більшовиків.

В період непу економічне протиборство селянства та режиму найбільш яскраво проявилось під час основних економічних кампаній, що проводились на селі — податкової та хлібозаготівельної.

На початку непу найбільш поширеною формою боротьби з податковим тягарем стало приховування основного об'єкту оподаткування — землі. Найбільш масово це форма спостерігалася в південних губерніях. В Катеринославській губернії, наприклад, воно складало 27 відсотків, на Миколаївщині — 11⁸². На Полтавщині розбіжності між даними податкових списків 1921 року і даними 1917 року склали 40 відсотків всієї посівної площі⁸³. На Чернігівщині внаслідок приховування землі податок був “скорочений” на 1. 085. 991 пуд. житніх одиниць, або 16,3% запланованого оподаткування⁸⁴. Усього за рахунок утаювання кількості оброблюваної землі, селяни стихійно скоротили собі податок, що збирався в першій половині 1921 року, пересічно на 20 відсотків⁸⁵.

Режим негайно відреагував на ці дії селян. 19 жовтня 1921 року ВУЦВК прийняв постанову “Про заходи боротьби з приховуванням землі”⁸⁶, яка передбачала, як кару, за неточно подані відомості щодо кількості землі, можливість позбавлення права володіння прихованою частиною землі, при збереженні стягнення податку з неї, та конфіскацію частини майна. У випадку виявлення значної кількості прихованої землі дозволялась колективна розкладка податку, який припадав на неї, на всі господарства села, пропорційно їх землезабезпеченості. Приховування землі, ухилення від сплати податку, штучне заниження категорії оподаткованості господарства розглядалось владою як карний злочин. При перших же ознаках протидії збору

податку або несвоєчасній його здачі Раднарком рекомендував приймати рішучі заходи примусового характеру: направляти в такі місцевості виїзні сесії ревтрибуналів, вводити військові частини⁸⁷.

Подібні справи розглядались спеціально створеними, згідно цієї ж постанови, продревтрибуналами. Частіше за все звинувачувані присуджались до сплати підвищеного податку, але інколи й до конфіскації частини майна та позбавлення волі. Режим використовував ці процеси не тільки для вирішення поточних справ (створення державного продовольчого фонду), а й для вирішення однієї з головних для себе цілей — посилення протистояння різних прошарків селян та підсилення свого впливу на селі. Так, наприклад, п'ять селян села Дмухайлівка Катеринославської губернії, яким було пред'явлено однакове звинувачення в приховуванні землі і несплаті податку, отримали різні вирoki. Один з них, крім сплати податку був засуджений до конфіскації коня, п'яти овець, свині і 14 дес. землі; другий — до виплати податку, конфіскації корови та трьох овець; двоє — тільки до сплати податку та конфіскації прихованої землі; ще один мав тільки сплатити податок. Мотивування такого рішення — він був незаможником⁸⁸. Всього в 1921 року у селян була виявлено і конфісковано 344 тисяч десятин прихованої землі⁸⁹.

Про кількість подібних процесів яскраво свідчить той факт, що 5 липня 1922 року ВУЦВК змушений був прийняти спеціальну постанову про припинення всіх справ пов'язаних з продподатковими порушеннями⁹⁰, оскільки виявилось, що в іншому випадку значна частина землі може залишитися необробленою. Однак

дія цієї постанови не поширювалась на “продподаткові порушення, здійсненні з явно злісною або контрреволюційною метою”, що залишало можливість вибіркового притягнення селян до відповідальності за активну протидію податковій політиці режиму. Подібні постанови приймалися і в наступних роках, що вказує на збереження і в подальшому цих тенденцій.

Завдяки подібним “енергійним” заходам режиму на середину 20-х років приховування землі майже припинилося. Так, по Катеринославській губернії питома вага прихованої землі восени 1923 року, за даними губвиконкому, складала всього 3,1 відсотка⁹¹.

В подальшому селяни також не припиняли спроб по можливості зменшити важкий для себе податковий прес. Вони миттєво реагували на всі зміни податкового законодавства, на появу нових об’єктів оподаткування. Основними формами протидії податковій політиці режиму продовжували залишатися: утаювання об’єктів оподаткування, несплата податків в строк, антиподаткова агітація.

Весь період непу значну кількість об’єктів оподаткування, не дивлячись на всі заходи, влада так і не змогла врахувати.

На протязі всіх податкових кампаній досліджуваного періоду своєрідною формою економічної протидії селянства можна вважати несплату податку в установлені владою строки. З одного боку це можна пояснити не вигідністю для селянства встановлених строків (осінь та зима, коли ціни на сільськогосподарському ринку були найнижчими). З іншого — селяни безспідставно вважали, що “радянська влада вирішила, що селяни досить розбагатіли і отже, з них дуже мало беруть”. Звідси селяни робили висновок: не

треба поспішати зі сплатою податків, щоб не вводити радянську владу в оману відносно селянських статків⁹². Крім того, масова несплата податків в строк значною мірою була спровокована постійними податковими пільгами, які уряд вибірково надавав селянам. Однак подібна політика породжувала у частини селян намагання не платити податки в строк в розрахунку на майбутні пільги та знижки, що вже суперечило інтересам держави.

Намагаючись протидіяти намаганням селянам, влада все частіше застосовувала таку форму тиску на них, як описи та розпродаж майна. В лютому 1926 року ВЦВК та РНК СРСР направили на місця циркулярного листа, згідно якого збільшувався розмір пені за прострочку терміну сплати податку до однієї п'ятої відсотка за день, що робило затримку економічно не вигідною; райкоми також отримували право призначати продаж майна описаного за борги державі⁹³. Такі дії держава застосовувала і раніше. Однак тоді вони проводились за рішеннями судових органів. Так, тільки на Київщині під час податкової кампанії 1923/24 року було проведено 1339 описів майна та 100 продаж⁹⁴.

Однак торги дуже швидко показали, що ці заходи уряду були головним чином по бідності, яка була не в змозі сплатити податки, оскільки заможні селяни в разі загрози опису майна, звичайно мали можливість сплатити податок. Наочним прикладом цього можуть слугувати торги, які були проведені в Київському окрузі в 1925 року, де вартість описаного або проданого майна коливалась в межах 13-22 крб.⁹⁵ Тому режим змушений був тимчасово відмовитися від публічних розпродаж.

З середини 20-х років найбільш поширеною формою протесту стала відмова приймати окладні листи

окремими селянами та колективні вимоги зменшення податку, які приймали на сходах цілі села. Свідоцтва про такі факти стали все частіше з'являтися у звітах партійно-державних органів різних рівнів. Так, в 1924 року постанови-клопотання про неправильне оподаткування прийняли сходи цілого ряду сіл Донецького округу⁹⁶. У вересні 1926 року до ЦК ВКП(б) надійшли повідомлення про колективну відмову отримувати окладні листи вже з трьох округів України — Сталінського, Дніпропетровського та Уманського⁹⁷. В селі Іванівка Дніпропетровського округу, заслухавши звіт ходоків про поїздку до Харкова з метою домогтися зниження податку, сільський сход постановив: “знизити податок на 50%, так як ми і її влада”⁹⁸. На загальних зборах в селах Павловці та Васильковці того ж округу селяни ухвалили взагалі відмовитися від сплати податку, оскільки “він є надсильним”⁹⁹. Сам рівень адресата цих звітів свідчив що ці випадки буди непоодинокими і не випадковими.

Селянські невдоволення розміром податку поступово подекуди переростало у невдоволення радянською владою. Хоч повідомлення про це в середині 20-х років були ще поодинокими, вони були симптоматичними, оскільки це невдоволення все частіше висловлювали не тільки середняки, не кажучи вже про найбільш заможних селян, а й значна частина бідноти (за винятком членів КНС).

Намагаючись збити це невдоволення, режим почав більш поширено застосовувати таку форму політичної боротьби економічними методами як податкові пільги або повне звільнення від сплати податку. Так, в 1924/25 році пільги по сільськогосподарському податку отримало майже 385 тис. господарств (46%) Київщині

на загальну суму 1.365 тис. крб.¹⁰⁰, що складало майже 22 відсотка загальної суми податку¹⁰¹.

Сума пільг та охоплення ними все нових прошарків селян росли з року в рік. Так, якщо в 1923/24 році від сплати податку було звільнено 15 відсотків селянських господарств, то в наступному вже 21¹⁰². В 1927 році, до десятих роковин жовтневого перевороту, відсоток звільнених від податку був доведений до 35¹⁰³. Одночасно росла і загальна сума пільг по сільськогосподарському податку для бідноти та соціально-близьких до них прошарків. В 1924/25 господарському році вона становила 30 млн. крб. проти 15 млн. в попередньому році¹⁰⁴. За 1926 - 1929 роки загальна сума звільнення від сільгосподатку збільшилась у 3,5 рази¹⁰⁵.

Однак подібна податково-пільгова політика виявилася палицею о двох кінцях. Різке збільшення обсягу пільг, без зменшення загального тягара податку, а інколи і при його збільшенні, означало що вони надавались практично за рахунок усіх інших селян. Це посилювало напругу всередині селянства і давало можливість селянам — платникам податку відверто, хоч і не завжди справедливо, заявляти, що біднота — це “дармоїди на шиї селянства”. Такою була точка зору не тільки “куркулів”, а й середняків і навіть частини бідноти¹⁰⁶. Таке відношення громадської думки села до державних пільг приводило до того, що частина селян, які з тих або інших причин тимчасово звільнялась від податків воліли платити хоча б частину їх, ніж виглядати дармоїдами в очах селянського миру.

Найбільш гострим і відкритим за роки непу було протистояння режиму і селянства в питанні про ціни на хліб та методи проведення хлібозаготівель.

Політика держави в цій сфері безпосередньо входила в протиріччя з інтересами усього селянства, оскільки головною її метою було одержання максимальної кількості хліба по мінімальній ціні. А оскільки, починаючи з 1923 року, головні запаси вона робила шляхом закупівлі селянського хлібу на ринку, де ціни для всіх продавців були більш-менш однаковими, то найболючіше така хлібна політика держави відбивалась на незаможному селянинові, хоч він й іменувався опорою влади на селі. Щоб сплатити податок та інші обов'язкові платежі, він змушений був продавати свій хліб восени, коли ціни на нього були найнижчими. В той же час більш заможні селяни мали змогу сплачувати податки головним чином за рахунок продажу технічних культур. Крім усього іншого, це давало їм можливість не тільки притримувати хліб до весни, коли ціни на нього підвищувались, а й використовувати його весняну нестачу на селі для підсилення економічної залежності бідноти. Останнє звужувало і так незначну соціальну базу режиму.

Змушені продавати зерно державним заготівельникам по монополюно низьким цінам, оскільки інших покупців з середини 20-х років майже не було, селяни намагались хоч якось протидіяти несприятливій для себе політиці радянської влади. Оскільки лімітні ціни були введені лише на зерно, селяни почали в масовому порядку перемелювати його на муку, ціну на яку ліміти не визначали. Внаслідок цього ринкові ціни на хліб (у вигляді муки) все рівно зростали.

Подібні дії селян набули настільки масового характеру, що владні структури змушені були знову вдатися до адміністративних заходів. Згідно постанови

Української економічної наради від 30 вересня 1924 року 40 відсотків борошна з зерна комерційного помолу вилучалося за фіксованими цінами¹⁰⁷. Крім того режим використовував різноманітні приводи для зачинення приватних і, навіть, громадських млинів, що також звужувало для селян можливості по помолу.

Однак найбільш масовим явищем в цьому плані залишалось притримання селянами продажу хліба до весни, коли ціни на нього ставали дещо вищими.

Подібні дії селян дуже швидко почали відчуватися в містах, особливо великих, та на новобудовах. Зменшення надходження хліба в засіки держави вело до подальшого погіршення їх централізованого постачання та швидкого росту роздрібних та ринкових цін. Це не могло не викликати невдоволення робітників промислових підприємств, які були головною соціальною опорою режиму. Воно підсилювалось ще й тим, що значна частина робітників або була селянами за походженням, або зберігала зв'язки з селом і тому досить жваво реагувала на події, що відбувалися на селі. Різке зменшення кількості хліба, який пропонувався на ринку та зростання цін на нього, призвело до того, що місцеві партійно-державні працівники змушені були піднімати питання про повернення карткової системи.

Маневрування реалізацією хлібом селянами, як торговцями, було вкрай не вигідно для держави. Не маючи достатнього резерву зернових, щоб вплинути на весняний стрибок ринкових цін, уряд намагався припинити це маневрування суто адміністративними заходами. Тому вже з 1926 року одне з головних питань, яке стояло перед урядовцями під час хлібозаготівельних кампаній, полягало в тому, щоб, за словами В.Молотова, “відучити селянство від намагань притримувати

хліб”¹⁰⁸. З цією метою постійно скорочувалися строки внеску податків, проводилась примусова передплата облігацій селянської позики.

Проте податкові надходження не виявили очікуваного розміру. Селяни вважали за краще оплачувати податки за рахунок продажу іншої сільськогосподарської продукції або побічних заробітків. Спочатку це їм вдавалось. Восени 1925 року всі виплати селян України по єдиному сільськогосподарському податку, обов'язковому страхуванню, сільськогосподарському та машинному кредиту, поверненню насінневих позик не перевищували 60 млн. крб. Вони значно перекривалися за рахунок надходжень тільки від реалізації цукрового буряка, м'яса та технічних культур, від продажу яких селяни отримали 100 млн. крб.¹⁰⁹

На обсязі пропонованого селянами хліба сильно позначався нестаток промислових товарів, що також позбавляло їх стимулу продавати на ринку лишки виробленої продукції. Таким чином в комарах селян поступово накопичувався надлишковий запас зерна.

Ще однією формою протистояння режиму в цьому питанні можна вважати небажання селян взагалі поставляти хліб на ринок, збереження його “до кращих часів”.

З середини 20-х років це селянське накопичення хліба ставало все більш об'ємним. Так, якщо в 1925 року за даними ЦСУ на селі нараховувалося 69,3 млн. пудів хлібних запасів, то в 1926 року вони становили 189,3 млн.¹¹⁰ Таке швидке зростання обсягів нереалізованого хліба вказувало на посилення конфронтації між режимом і селянством в головному

питанні економічного життя країни, яка поступово наближалось до критичного стану.

Ситуація, що склалася на хлібному ринку мала два виходи: повернення до більш-менш нормальних ринкових відносин, або до продрозверстки. Однак можновладці пояснювали зростання напруженості не хибністю своєї політики, а виключно неспроможністю дрібного селянського господарства забезпечити країну хлібом, “куркульськими страйками” та “саботажем” виробників хліба.

Насправді ж тоталітарний режим міг існувати надалі лише за умови відчуження селян від засобів виробництва, і, як наслідок від результатів їх праці, при перетворенні селян у найманих робітників на землі, або, кажучи більш точно, у кріпаків.

4. Спроби політичного об'єднання селянства.

Нова економічна політика передбачала залучення широких мас селянства на бік радянської влади. І тут влада опинилась поміж двох вогнищ. З одного боку, виконання цього завдання вимагало від неї проведення масових заходів по роз'ясненню своєї політики серед широких селянських мас, а це було можливо лише за умови скликання різноманітних зборів, конференцій і т.п. на які мали запрошуватися не тільки її прихильники. Однак з іншого боку, саме такі збори могли стати місцем з'ясування селянами спільності своїх інтересів, які далеко не завжди співпадали з інтересам режиму, і усвідомлення спільності яких останній дуже боявся.

Першою спробою режиму вирішити це завдання можна вважати запровадження скликання безпартійних селянських конференцій. Відновленням їх скликання на

початку 1920 року режим переслідував декілька цілей. По-перше, він розраховував з допомогою цих конференцій відвернути селян від повстанської боротьби і залучити їх до “будівництва для них цілком чужого, якого вони не розуміють і якому не можуть вірити”¹¹¹. По-друге, і це було головнішим — конференції мали не тільки виявити настрої, що панували серед селянства, ступень впливу різних його прошарків, а й сприяти посиленню впливу більшовиків на селі.

На початку 20-х років селянські конференції скликались дуже часто. Вже за 1920 рік було проведено 117 безпартійних селянських конференцій різного рівня¹¹². На них розглядалися різноманітні питання державної політики, які мали цікавити селян. З метою підняття авторитету конференцій широко практикувалась участь в них членів радянського уряду та ВУЦВК. Однак дуже швидко виявилось, що більшовикам дуже важко направляти діяльність конференцій в потрібному для себе руслі. Про це, зокрема, свідчать звіти губкомів КП(б)У про роботу цих селянських форумів, в яких дана і повна картина настроїв селян.

Селяни-делегати з самого початку приймали активну участь як в роботі конференцій, так і в підготовці резолюцій. Часто, особливо на початку, замість резолюцій, заздалегідь підготовлених більшовиками, селяни пропонували свої, зміст яких не завжди відповідав більшовицьким, і домагались їх прийняття. Так, в березні 1921 року делегати селянської конференції Куп'янського повіту (Харківщина) прийняли резолюцію, суть якої зводилась до вимог негайного припинення громадянської війни; відміни

монополії держави на реалізацію сільськогосподарських продуктів; сплати за фураж та інші товари, які забирались у селян радянськими частинами, по ринковим цінам; визнання України незалежною народною республікою¹¹³.

Ситуація для більшовиків ускладнювалась ще й тим, що партійний склад перших конференцій був досить різнобарвним. Крім більшовиків та співчуваючих ним, органи державної влади зафіксували участь в конференціях представників інших партій: боротьбистів, борьбистів, укапистів. Під виглядом безпартійних в конференціях початку 20-х років часто приймали участь також представники заборонених політичних течій: петлюрівці, самостійники та деякі інші. Саме тому керівництво першими конференціями значною мірою опинилось в руках боротьбистів, як найбільш впливової партії на селі. Вони, якщо і не очолювали їх формально, то безумовно мали на них переважаючий вплив¹¹⁴. Вже в березні 1920 року, оцінюючи хід селянських конференцій на Київщині секретар ЦК КП(б)У С.Косіор змушений був визнати, що майже на всіх селянських з'їздах приймаються резолюції боротьбистів і що симпатії селян явно на їх боці¹¹⁵.

Зіткнувшись з невігідною для себе розстановкою сил на конференціях, незвичні до поразок, державні функціонери часто вдавались до різноманітних бюрократичних хитрувань, щоб применшити свої поразки. Так, коли в лютому 1920 року на селянській конференції Богодухівського повіту більшість отримала лівоесерівська резолюція по поточному моменту, голосування було визнано недійсним, через "неправильність голосування"¹¹⁶. Частота подібних

випадків приводила до того, що частина партійних працівників пропонувала взагалі припинити скликати конференції щоб, як вони висловлювалися, “не дати приводу торжествувати боротьбистам”¹¹⁷.

Позиція більшовиків на конференціях ускладнювалась ще й тим, що режим змушений був відмовитися від класового принципу підбору делегатів. Делегати на конференції обиралися на сільських сходах. Селяни активно використовували цей факт. На конференції намагалися послати своїх представників усі прошарки селян. Особливу активність на цих сходах проявляли найбільш заможні селяни, оскільки конференції були для них чи не єдиною можливістю висловити свої вимоги.

Соціальний склад перших же конференцій засвідчив, що при вільних виборах селяни скоріш за все обирають делегатами представників своєї майнової групи, а ніяк не бідніших за себе. Саме тому з самого початку питома вага представників різних прошарків селян на конференціях відповідала їх питомій вазі у складі сільського населення з деяким переважанням в бік більш заможних селян. Так, у роботі селянської конференції Ізюмського повіту (Харківська губернія), яка проходила на початку 1920 року, прийняло участь 350 чоловік. За даними державних органів тільки 30-40 чоловік з них були бідняками, 50 — куркулями, останні (тобто 260-270 чоловік) — середняками. Склад Зміївської безпартійної селянської конференції, за визначенням Харківського губкому КП(б)У, “у більшості був куркульським”¹¹⁸. Однак не слід розуміти це буквально, оскільки у випадках невдач режиму, “куркулями” ставала більшість делегатів, настрої яких не відповідали сподіванням більшовиків.

В 1923 року органами влади була зафіксована участь представників найбільш заможних верств селян — куркулів, за радянською термінологією — у роботі безпартійних селянських конференцій Білоцерківського району (Київський округ), Волчківського району (Лубенський округ) та містечка Хмельник (Вінницький округ)¹¹⁹. В подальшому їх питома вага серед делегатів конференцій і географія участі постійно зростали. В 1924 року представники заможних верств склали в середньому 10-15% від загальної кількості учасників¹²⁰. І в подальшому, не дивлячись на всю протидію впади, соціальний склад делегатів неухильно змінювався не на користь прихильників режиму. В 1926 році основну їх масу склали середняки — 45%, незаможні селяни також склали 45%, проте членів КНС було тільки 17%. Комуністів серед делегатів налічувалось усього 1,4%¹²¹. Все це і обумовило той факт, що режим так і не наважився надати селянським конференціям права законодавчої ініціативи, тобто їх рішення не були обов'язковими для державних органів. Однак влада мусила рахуватися з ними, оскільки конференції являлись виразниками громадської думки широких селянських мас.

На конференціях розгорнулася гостра боротьба між делегатами від бідніших селян, яких підтримував режим, та представниками більш заможних верств. Вона тривала весь час їх скликання. Незаможники вважали, що радянська влада занадто багато уваги приділяє середнякам на шкоду їх інтересам, та вимагали продовження політики розкуркулення, середняки, а особливо заможні депутати висували вимогу передачі землі міцним господарям, які в змозі її обробити та ліквідації КНС¹²².

Таким чином, конференції поступово ставали не стільки місцем для політичної обробки селян в більшовицькому дусі, на що розраховував режим, скільки місцем де вони намагались вирішити хвилюючі їх питання причому не завжди в дусі, який би задовольняв владу. На конференціях дуже швидко виявилось, що на селі накопичилось достатньо невдоволення політикою радянської влади. Перш за все це невдоволення знаходило свій вияв в висвітленні питань економічного життя села: неадекватне збільшення податкового тягаря та охоплення ним все нових сторін селянського господарства, “ножиці цін” та інші.

Селяни все більш настійно вимагали зниження податку, відміни строків платежу, розрядів та коефіцієнтів, а також більш рівномірного його навантаження на різні верстви селян; зменшення розриву в цінах на сільськогосподарську та промислову продукцію та інше. Коли режим змушений був виконати деякі з цих вимог, селяни не безпідставно побачили в цьому свою перемогу. Так, в 1926 року на селянській конференції Синельниковського району (Павлоградський округ) один з виступаючих селян відверто заявив: “Натискали в попередніх роках, і хоч трохи, а податок зменшили. В цьому році натиснемо — зменшать податок з худоби та чорних парів”¹²³.

На терені земельної політики, з одного боку звучали вимоги розігнати колективи, припинити переселення та відняти землю у незаможників, так як останні здають її в оренду, а отримав орендну платню “плюють у стелю”. З іншого боку серед незаможників виявлялась тенденція до нового зрівняльного перерозподілу землі¹²⁴.

З середини 20-х років в ході роботи та в рішеннях селянських конференцій все більше місця починають займати політичні вимоги. Перш за все вони торкалися привілейованного, як вважали селяни, становища робітничого класу в державі. Більш того, вони подекуди ставили вимогу перейменувати “робітничо-селянську” республіку на “селянсько-робітничу”, оскільки селяни становлять більшість населення. В найбільш радикальних виступах селяни погрожували проведенням другої “селянської” революції.

Особливу увагу селян привертало питання діяльності низового радянського апарату. На конференціях селяни наголошували на необхідності його чистки та зміцнення. Практично у всіх виступах вони підкреслювали зневажливе, а інколи і хамське ставлення голів і секретарів сільрад до селян. Багато виступаючих відмічали безкарність працівників низового радянського апарату, поширення серед них пияцтва, рукоприкладства і навіть казнокрадства¹²⁵. Особливе обурення селян викликав той факт, що влада цих злочинців не судила, а лише переводила на інше місце, “від гріха подалі”. Так, як приклад, на Ізюмській окружній селянській конференції, що проходила в 1925 р., наводився факт, що голову Бринської сільради, який розтринькав 1200 пудів селянського хліба, в якості покарання лише перевели на таку ж посаду в Петровський район¹²⁶. Широке розповсюдження подібних явищ приводило до того, що на багатьох конференціях виступаючі висували пропозиції про необхідність ліквідації КНС та сільських партійних (комуністичних) осередків, про створення селянських спілок¹²⁷. Остання думка, яка все більше поширювалася серед селянства, породжувала особливе хвилювання

влади, оскільки її втілення в життя загрожувало існуванню самих підвалин тоталітарного режиму.

На конференціях піднімалось також питання про необхідність чіткого визначення терміну “куркуль”, бо його невизначеність створювала простір для свавільних дій представників влади на селі. Делегати селянських конференцій неодноразово відмічали, що на місцях “куркулем охрещують будь-кого, без розбору”¹²⁸.

Підсумовуючи питання, скарги, заяви, які найбільш часто піднімалися на селянських конференціях, завідуючий організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У М.Ікс в листі на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У Е.Квірінга, датованому квітнем 1925 року, склав, за матеріалами оглядів про діяльність безпартійних селянських конференцій, своєрідну “селянську програму”¹²⁹, виконання якої могло б применшити антирадянські (за висловом сучасників) настрої селян. Вимоги цієї програми, за їх важливістю, автор поділив на дві групи — “програму-мінімум” та “програму-максимум”.

Пункти першої вимагали певну фінансову і політичну самостійність села: створення сільрад у невеликих селах, які повинні були б складатися виключно з мешканців села, які б до того ж займались сільським господарством та мати судові права (по дрібних позичках — до 10-15 крб.). Селяни вимагали також, щоб селянина можна було позбавляти виборчих прав тільки по суду, а самі вибори мали проходити не голосуванням за списками, а індивідуальним; держава мала звільнити селян від гербових зборів з заяв і довідок, що видавались сільрадою; сільські ради повинні були тримати самостійний бюджет, а сільські школи переведені на державне утримання. Держава

повинна була забезпечити село безплатною медичною допомогою на рівні забезпечення робітників, а діти селян повинні були мати змогу безкоштовно навчатися у профшколах та вузах.

Однією з найбільш масових вимог селян була вимога позбавлення права користування землею тих, хто не обробляв її, або багато років підряд повністю здавав в оренду. Цю категорію селян на селі називали “ледарями”. Більшість таких господарств знаходилась в групі незаможницьких, які користувалися економічною підтримкою влади: саме вони не платили, або майже не платили податків. Існували такі господарства в основному за рахунок орендної платні, перетворюючись таким чином у своєрідних рантьє.

Значна увага в цій “програмі” приділялась іншим економічним питанням, зокрема податковим. Селяни вимагали права сплачувати податки не по заздалегідь визначених строках, а на протязі року; звільнення від додаткових податків сільських кустарів та селян, що реалізують свою продукцію на ринку; фактичного скасування гужової повинності та необхідності нести міліцейські обов'язки. Присутні на з'їздах вимагали також свободи віросповідань для селян і обмеження прав прорадянських громадських організацій на селі — КНС та комсомолу.

Поряд з цим на конференціях селяни висували і більш далекосяжні вимоги — рівні виборчі права для робітників і селян, пропорційне представництво селян в державних установах, або, в найбільш радикальних випадках — передача частини влади селянству, зокрема перетворення селянських конференцій в законодавчі з'їзди¹³⁰. В подальшому подібні вимоги звучали все виразніше, часто затуляючи собою економічні вимоги.

Так, згідно даних інформаційного відділу ЦК ВКП(б), на безпартійних селянських конференціях столичного Харківського округу, які пройшли в березні 1926 року, й де вплив урядових органів був найбільш вагомим, делегати висунули пропозиції про здійснення “рівності бідноти, середняків і куркулів, робітників і селян, про вибори низових органів (влади) без контролю вищих органів, про збільшення представництва селян, у порівнянні з робітниками, у ВУЦВК та на з'їздах рад, про вибори на Всеукраїнський з'їзд рад безпосередньо на райз'їздах”¹³¹.

Таким чином, селянські конференції все більше випадали з-під контролю режиму. Вони ставали тим місцем, де селянство в голос заявляло про свої вимоги, яким все більше не відповідала політика, що її проводила держава. Так, секретар Катеринославського губкому КП(б)У у закритому листі, адресованому в ЦК КП(б)У змушений був визнати, що безпартійні селянські конференції, які пройшли в губернії в першій половині 1925 року “виявили велике невдоволення селян нашою політикою на селі, яке в окремих випадках доходить до антирадянських виступів”¹³².

Виступи делегатів на конференціях, які проходили в першій половині 1926 року, йшли по трьом основним напрямкам. Перший стосувався взаємовідносин між робітничим класом і селянством, диктатури, як вважали селяни, робітничого класу над селянством. Звідси впливали вимоги організації селянського союзу, скасування монополії зовнішньої торгівлі та інші. Другий напрямок — це роль партії, диктатура партії над безпартійними, малий відсоток селян в партії, незнання комуністами потреб села і, як висновок, вимога створення “відкритої комуністичної партії” з

переважанням в ній селян. І нарешті, третій напрямок, національна нерівність, засилля євреїв в партійному і державному апаратах та пільги євреям-переселенцям¹³³.

В другій половині 20-х років все більше уваги делегати конференцій починають приділяти питанню створення селянських спілок. В їх функції мав входити, на думку селян перш за все, захист їх економічних інтересів. Ідея організації селянських спілок, яка почала висуватися ще в попередні роки, постала з усією гостротою у вигляді вимоги яку висували не тільки заможні селяни, а й середняки і частина бідноти. Так, з 8 районних конференцій Херсонського округу, які відбулися на початку 1926 року, це питання піднімалося на шести, до того ж на половині з них делегати настійно вимагали поставити його в порядок денний¹³⁴. Як приклад, що ілюструє позицію селянства, можна навести перипетії Березнеговатської районної безпартійної селянської конференції (Херсонський округ). На ній група делегатів, що представляла найбільш заможну частину селянства району, зробила спробу взяти до своїх рук керівництво конференцією. Різкі сутички почалися ще з виборів президії. Спираючись на середняків, серед яких їх гасла знаходили підтримку, ця груда делегатів спромоглася частково досягнути своєї мети: конференція пройшла під антибільшовицькими гаслами. На додаток до майже всіх вищезгаданих вимог, конференція поставила питання про виплату грошей по розписках Червоної армії за взяті в роки громадянської війни хліб та худобу, а також про повернення вкладів з ощадних кас¹³⁵.

Посилення самоусвідомлення селянством своїх потреб та інтересів, яке режим розглядав як посилення “антирадянських тенденцій селянства” не могло його не

хвилювати. Намагаючись не допустити подальшого викристалізування їх вимог та об'єднання селян на цій основі, державні органи почали все більш рідко скликати селянські конференції та все більш звужувати їх порядок денний, аж поки в 1927 року вони зовсім перестали скликатися.

Однак найбільш серйозну потенційну небезпеку для режиму становили спроби селян створити власні політичні об'єднання, які повинні були захищати загальноселянські інтереси.

Вперше такі організації, що отримали назву “крестьянских союзов” були створені в роки революції 1905-1907 років. Тоді вони відіграли значну роль у політичному пробудженні селянства. На тому етапі більшовики енергійно підтримували діяльність та вимоги цих союзів. В.І.Ленін високо оцінював їх як “безумовно “грунтовну”, реальну організацію мас, ... безумовно революційну в своїй основі, здатну застосовувати дійсно революційні методи боротьби”¹³⁶.

Після Лютневої революції, поряд з організаціями загальноросійського “крестьянского союза”, на Україні, за рішенням I Всеукраїнського селянського з'їзду, почала створюватися окрема Селянська спілка. Дуже швидко ця організація стала однією з найбільш поширених і найавторитетніших форм селянських об'єднань, особливо в сільськогосподарських губерніях України. Селянська спілка систематично проводила губернські і повітові селянські з'їзди, на яких вибирали відповідні ради селянських депутатів та Комітети селянської спілки. Вже на осінь 1917 року в Україні діяло 10 губернських, 103 повітові й близько 12 тисяч волосних та сільських комітетів¹³⁷.

Після приходу до влади, ставлення більшовиків до цих селянських організацій різко змінилося. Крім усього іншого це було зумовлено ще й тим, що в роки громадянської війни новостворені спілки виявилися тією силою, що досить успішно конкурувала з більшовиками за вплив на селянство. До того ж існування цієї “реальної організації мас” села докорінно суперечило політиці режиму, спрямований на розкол селянства. Тому селянські спілки були проголошені контрреволюційними, куркульськими організаціями, основною метою яких була “боротьба з диктатурою пролетаріату”. Отже агітація за них підпадала під визначення “контрреволюційна діяльність” з усіма відповідними висновками. На початку 20-х років, в ході боротьби з повстанським рухом, старі селянські спілки були розгромлені.

Проте, не дивлячись на усі намагання влади, ідея селянських спілок міцно увійшла у свідомість селянства. Вимога відновлення їх діяльності була чи не однією з перших масових політичних вимог селян. Вона висувалась практично на всіх громадських зібраннях, які проходили за участю селян — від сільських сходів та перевиборчих зборів до безпартійних селянських конференцій¹³⁸

Вже в 1922 року органи держбезпеки відмічають перші випадки агітації за відновлення діяльності селянських спілок. В 1925 року цей рух було зафіксовано вже в 25 округах України¹³⁹. Однак він ще не носив масового характеру. Надалі кількість подібних виступів збільшувалась з року в рік. Особливо багато їх спостерігалось під час виборчих кампаній до рад. Так, якщо за перші вісім місяці 1926 року було зафіксовано 72 випадки проведення агітації за організацію

селянських спілок, то лише у вересні того ж року ОДПУ зафіксувало 28 випадків, а в жовтні їх налічувалося вже 64¹⁴⁰. Одночасно зі збільшенням кількості, ці випадки набували все більш організованого характеру. Все частіше вимоги легалізації селянських спілок починають зустрічатися в рішеннях сільських сходів, протоколах сільрад і навіть в резолюціях селянських конференцій. Так, подібна вимога, не дивлячись на всю протидію президії, була прийнята на одній з конференцій Павлоградського округу¹⁴¹, яка проходила ще в 1925 році.

Популяризація вимоги відновлення селянських спілок значною мірою сприяли реалії життя, оскільки саме спільні дії всього селянства часто примушували владу йти йому на поступки. Так, серія своєрідних локаутів, що відбулися взимку-навесні 1925 року змусила уряд значно розширити і спростити сферу використання відносин найму - оренди, чого настійно вимагали селяни. Зменшення податкового тягара в 1925 року вони також пояснювали своїм тиском на впаду.

Ідею відродження селянських спілок підтримувала абсолютна більшість селянства, окрім мабуть наймитів. Навіть серед частини членів КНС, які загалом являлись опорою режиму на селі, відмічалось, як вказували у своїх звітах місцеві партійно-державні працівники, бажання “перетворити КНС в загальноселянські спілки”¹⁴². У всіх випадках підтримку ідеї селянських спілок влада пояснювала впливом ворожих їй сил. Навіть у бідняків, в такому випадку впливало на поверхню або “антирадянське минуле, або приналежність до якої-небудь антирадянської партії, наприклад, есерів”¹⁴³.

Спілки, за думкою їх ініціаторів, повинні були стати захисниками інтересів трудового селянства усіх радянських республік, “якщо в центральних державних органах його воля буде пригноблена волею інших класів: робітників, інтелігенції чи будь-якою партією”¹⁴⁴.

Однак форма реалізації селянських спілок різними прошарками розглядалась по-різному. Якщо сільська інтелігенція розглядала їх як прообраз майбутньої селянської партії, яка повинна була разом з комуністами прийняти участь у керівництві країною, то більшість селян вбачала в них лише щось на зразок загальноселянської профспілки. Свої вимоги вони саме так і обгрунтовували: “селян грабують, їх ніхто не захищає. У робітників є профспілки, тому вони живуть добре, їдуть на селянській шиї. Якби у нас була селянська спілка, то ми б зуміли відвоювати свої права”¹⁴⁵. Не дивлячись на таке розходження поглядів, і ті, і інші були спільними в одному — вони розглядали можливість діяльності селянських спілок виключно в радянських умовах.

Вимоги селян щодо відродження селянських спілок були підтримані всіма небільшовицькими політичними силами, які ще залишилися в країні. Перш за все це буди есери. На жаль, цей бік їх діяльності відомий, головним чином з більшовицьких джерел, де його висвітлено вкрай скупо й тенденційно¹⁴⁶.

Значну роль у боротьбі за відновлення селянських спілок зіграла не стільки партія есерів, яка була значною мірою розгромлена і знекровлена, скільки окремі її члени, а також члени інших політичних угруповань, що свого часу діяли на території України. Серед них буди і колишні махновці, і колишні петлюрівці, і колишні

учасники гетьманського союзу “Хлібороб”, і члени УКП, УПСД. Вихідці з села, вони подекуди продовжували користуватися там значним особистим авторитетом. Це допомагало їм вести роботу по захисту інтересів селян. Так, члени УКП керували діяльністю одного з перших осередків селянської спілки, який був утворений в 1925 року на Кременчущині. Ініціатором постановки питання про створення селянської спілки в селі Анатольївка (Березанський округ) був член партії есерів з 1905 року Ляхов. В селі Котельна (Полтавський округ) керівну роль в ініціативній групі по створенню селянської спілки відігравали “куркуль” Левадний, уповноважений земельної громади Переяславець та член КНС Левченко. В селі Парутино (Миколаївський округ) ярим провідником ідеї селянських спілок був колишній есер, бідняк Араменко, а його найближчим помічником середняк Росинець, колишній член партії більшовиків, що вийшов з неї з ідеологічних міркувань¹⁴⁷.

Правлячі кола добре розуміли неможливість остаточного утвердження тоталітарного режиму в країні без повної підлеглості селян, які становили абсолютну більшість населення, своїм інтересам. В це, у випадку відродження селянських спілок, які охопивши більшість селян, безумовно стояли б не на більшовицьких позиціях, було б більш ніж проблематичним. Це відверто визнавалось верхівкою більшовиків. На пропозицію Н.Осинського (В.В.Оболенського)* створити спеціальну “селянську радянську спілку” досить гостро відреагував М.Калінін. Відкриваючи

* Н.Осинський (В.В.Оболенський) на той час був заступником наркома землеробства та заступником голови ВРНГ РСФРР.

дійсне підгрунття ворожого ставлення до політичного об'єднання селян, він заявив, що “створення селянського союзу під будь-яким прапором дає змогу куркульству та прошарку, що до нього примикає, об'єднати свою політичну лінію, зробити її загальною, що йде у розріз з інтересами комунізму”¹⁴⁸. Тобто головна небезпека існування селянських спілок для режиму полягала в тому, що вони неминуче ставали організаціями, які б переможно конкурували з РКП. А це вже відверто загрожувало більшовикам втратою контролю над селом, де, як вони самі були змушені визнати “керівництво залишається за нами лише тому що на селі не було інших політичних організацій, які б могли легально керувати селом”¹⁴⁹. Ця загроза була для них настільки страшна, що заборонялись навіть фракції незаможників на з'їздах, оскільки останні, за думкою ЦК більшовиків, могло перетворити їх на зародки селянських спілок¹⁵⁰.

В другій половині 20-х років ідея селянських спілок почала оволодівати селянською молоддю, особливо тими її представниками, які навчались у вузах республіки. На цей факт спеціально зверталась увага в доповіді ДПУ УСРР “Про селянські спілки на Україні”, яка була підготовлена для ЦК КП(б)У у вересні 1926 року. В ній спеціально підкреслювалось, що “інтелігенція, яка вийшла з селянських кіл і зараз знаходиться у вузах Києва, Харкова та інших міст веде значну роботу по створенню всіляких селянських спілок, “Українських селянських об'єднань” та ін.”¹⁵¹ Ця несанкціонована громадська активність молоді не відповідала стратегічним планам режиму, а тому розглядалась ним виключно як антирадянська, тобто як контрреволюційна.

Владою вживались всі можливі заходи, щоб не допустити переходу від загальних побажань, агітації за створення селянських спілок до реального їх створення, а тим більше до їх консолідації. Для цього використовувались найрізноманітніші засоби: від пропагандистських кампаній до репресій.

Ще на початку 1921 року ЦК РКП(б) направив до місцевих партійних організацій спеціального листа, в якому кваліфікував селянські спілки як есерівські організації, ворожі радянській владі¹⁵². Лист рекомендував проведення ряду заходів, спрямованих на дискредитацію спілок. Виконуючи це розпорядження, редколегії більшості державних та більшовицьких партійних газет та журналів підготували ряд тенденційних статей та підбірок документів, які б мали доказати реакційну (за уявою більшовиків) суть селянських спілок.

Більш вагомий валив на обмеження поширення вимог про відновлення селянських спілок справляла діяльність органів держбезпеки. Маючи на увазі популярність ідей селянських спілок і намагаючись не допустити їх реального створення, ДПУ часто само провокувало “діяльність” по створенню селянських спілок. З одного боку органи держбезпеки висували як ініціаторів їх створення своїх таємних співробітників, а з іншого намагались “прив'язати” селянські спілки до всіх “контрреволюційних організацій”, які вони розкривали (наприклад, Українська мужицька партія, СВУ та інші).

Крім того, використовуючи розгалужений освідомлюючий апарат всіх державних відомств, режим не допускав скільки-небудь реальних кроків до дійсного утворення цих організацій. З цією метою він часто

вдавався до превентивно каральних заходів. Так, збори прихильників селянських спілок в селах Британи та Нові Маячки (Одещина) не відбулися внаслідок арешту багатьох їх учасників¹⁵³.

Відсутність загальноселянських політичних організацій мала для селянства вкрай негативні наслідки. Це ускладнювало знаходження спільної мови, вироблення загальної лінії у відношенні з режимом, захист спільних інтересів. Одночасно для режиму ця відсутність полегшувала проведення політики розшарування села, протиставлення різних соціально-майнових верств селян, селянам, поряд з іншими факторами,

В кінцевому підсумку саме політична роз'єднаність багато в чому допомогла режиму в наступні роки досить легко придушити опір селянства політиці колективізації

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Переворот, проведений більшовиками у жовтні 1917 року відбувся під гаслами, які не мали нічого спільного з комуністичною доктриною. Щоб перемогти вони змушені були взяти на озброєння гасла, висунуті широким загалом: сепаратний мир (замість перетворення імперіалістичної війни у громадянську), зрівняльний розподіл землі (замість створення комун та радгоспів). Однак провадити ці гасла в життя більшовики не мали наміру.

Проведення ж комуністичних перетворень в економічному житті, які зокрема передбачали знищення ринкових відносин та приватної власності, були розпочаті більшовиками відразу після їх утвердження при владі. Вони викликали протидію майже всіх верств суспільства, яка вилилася у громадянську війну. Найбільшу небезпеку для режиму в цьому протистоянні являло селянство. Останнє становило абсолютну більшість населення та було економічно незалежним товаровиробником. Саме тому селянство було тією соціальною силою, яка могла реально протистояти режиму і саме тому режим приділяв найбільше уваги його економічному та політичному підкоренню (приборканню).

Комуністичні перетворення в сільському господарстві, що проводилися більшовиками, торкнулися практично кожного і не тільки тому, що селянство складало абсолютну більшість населення, але й тому, що без результатів їх праці не могли існувати не тільки окремі індивід, але і держава в цілому.

На політику насадження комун і радгоспів, на реквізиції сільськогосподарської продукції селяни

відповіли не тільки масовим скороченням посівних площ, але і відкритим протистоянням.

Найбільш виразною формою протистояння селянства тоталітарному режиму перших років його існування був селянський повстанський рух. Він виникає ще в першій половині 1918 року, як форма опору селян будь-якому режиму, котрий намагався примусово (не еквівалентно) вилучити результати їх праці. Однак найбільшого розмаху повстанство набуло в боротьбі з аграрною політикою більшовиків. Цей факт змушені були визнати навіть лідери більшовиків.

Події періоду громадянської війни наглядно довели, що саме позиція селянства в значній мірі визначала перемогу або поразку будь-якої політичної сили, що боролася за владу. Двократна поразка більшовиків в Україні наосно довела що селянство не сприйняло комуністичної доктрини. Однак оскільки інші політичні сили так й не змогли запропонувати селянству що не будь більш привабливе, а більшовики досить оперативно “відреагували” на настрої селянства, змінюючи пріоритети своїх гасел та тактичну політику. До того ж від гасел Жовтневого перевороту, які найбільш враховували інтереси селянства, більшовики ніколи офіційно не відмовлялися, що теж маскувало в очах селян їх наміри. Все ж таки, щоб зберегти владу в своїх руках, більшовики змушені були відмовитися від негайного практичного втілення тих теоретичних положень марксизму, які виявилися найбільш неприйнятними для селянства. Відмова від негайної комунізації села, зміна продрозкладки продподатком та дозвіл торгувати призвели до поступового згасання збройного селянського опору та утвердження радянської влади на більшості території України.

Однак поступове затухання відкритого збройного протистояння початку 20-х років зовсім не свідчило про примирення ворогуючих сторін. Радянська влада могла зміцнити свої позиції на селі тільки шляхом утвердження там елементів тоталітарного режиму, який вже насаджувався в країні. Тому вона не могла відмовитися від політики насильницького розшарування села і підтримки свого єдино можливої опори — бідняцько-незаможницьких верств. Це спричинило продовження її двоїстої політики на селі. З одного боку, суто економічні потреби вимагали розвитку сільського господарства, а отже, й заохочування селянина — високопродуктивного виробника. З іншого боку, через хибні політичні міркування і доктринальні настанови більшовики вбачали в цьому виробнику “класового ворога” і основну ставку робили на мало-, а то й взагалі непродуктивні елементи.

Результати такої політики виявилася прямо протилежними розрахункам більшовиків. Аграрні перетворення перших пореволюційних років створили значною мірою рівні стартові можливості для багатьох селян. Економічна міць заможних господарств була безповоротно підірвана в роки громадянської війни в ході продрозверстки та часткової експропріації. Одночасно, отримавши реманент та якусь худобу працьовитий незаможник часто перетворювався на середняка. Безземельний селянин, отримавши наділ, також переходив в іншу категорію. Що ж до середняка, то в міру накопичення коштів і знарядь виробництва він автоматично перетворювався на “куркуля”, існування якого для комуністів взагалі було неприпустимим явищем. Класичним прикладом цього процесу можна

вважати Давида Моргуна з роману Михайла Шолохова “Піднята целина”.

Крім того, міцні, економічно незалежні товаровиробники не вписувалися в рамки створюваної в Радянському Союзі тоталітарної системи і могли стати силою, здатною реально протистояти насадженню останньої. Поступово курс на ліквідацію заможних верств села став переважати в практичній діяльності держави. Цьому сприяли декілька факторів, по-перше, зрівняльні настрої бідноти, в якій міцні, заможні господарства викликали заздрощі. Свою роль в тому, що це “полюванні на куркуля” стало можливе зіграли і настрої утриманства, що виникли у частини бідноти в роки громадянської війни та значною мірою зберігалися в роки непу. Звикнувши до постійної допомоги держави, вона все більше розраховувала на неї, ніж на відновлення свого господарства власними силами. Більше того, подібна політика породжувала в психології певної частини селянства зневажливе ставлення до сільськогосподарського виробництва, ведення власного господарства.

І нарешті останнє за порядком, але не за значенням, це воєннокомуністичні ілюзії більшості партійних та радянських працівників, які так і не змогли пристосуватися до умов непу. Зміна державної політики (введення непу), що її здійснив В.І.Ленін, була тільки формально сприйнята більшістю партійно-державної номенклатури. Вона розглядала її як тимчасовий захід, на який змушений був піти режим під тиском “дрібнобуржуазного, несвідомого” селянства. Тому навіть у роки непу — період найбільш сприятливий для існування селянства за весь час існування Радянського Союзу — більшовики намагалися всіма доступними

заходами домогтися колективізації сільського господарства, хоча вже іншими шляхами, максимально нееквівалентного отримання сільськогосподарської продукції, та, головне, не допустити зростання заможності села, вбачаючи в цьому перш за все збільшення питомої ваги своїх потенційних ворогів — “куркулів”. Більше того, вже в ці роки проходило поступове повернення до достолипінської моделі керування сільським господарством.

Такі дії влади, які хоч і не виходили за рамки аграрного законодавства, що існувало в роки непу, і не суперечили (хоча й стримували) розвиток сільського господарства, не могли не викликати невдоволення селянства. Це невдоволення, яке мало своїм підґрунтям конфлікт економічних інтересів притаманне для будь-якого суспільства, режим розглядав як контрреволюційний спротив і ще більше обмежував політичні та економічні права все більш зростаючої частини селянства.

Селянство швидко відчуло на собі наслідки “полювання на куркулів”, яке швидко трансформувалося в “полювання на селянство” взагалі. Незважаючи на численні декларації про зміцнення союзу з усім трудящим селянством, влада продовжувала нацьковувати один його прошарок на інший. Тільки методи цього цькування ставали більш гнучкими. Замість безпосереднього тиску, держава використовувала адміністративні та економічні важелі. Насамперед це стосувалося таких аспектів життя республіки, як соціальна та податкова політика, а також хлібозаготівлі.

Селянству, найбільш активна частина якого була знищена у попередні роки відкритого протистояння було надзвичайно важко протистояти такій політиці

тоталітарної держави, тим більше, що вона відразу виключила з суспільно-політичного життя значний його прошарок. Політиці властей, побудованій за принципом “поділяй та володарюй”, селянство могло протиставити небагато.

Перш за все серед них треба назвати селянські конференції. Створені властями з метою ідеологічної обробки селянства, конференції не виправдали розрахунків більшовиків. Саме вони, а не сільські ради, виборчих процес до яких режим жорстко контролював з самого початку, стали тими організаціями де політичний світогляд селян виявилися найбільш яскраво. Почавши з економічних вимог до радянської влади, з середини 20-х років селяни все більше уваги стали приділяти політичним. Детальне вивчення протоколів конференцій свідчить, що на цей час селянство мало досить чітку низку вимог до режиму. Це негласно визнали й більшовики, припинивши кінець кінцем їх скликання.

Особливої уваги в цьому аспекті заслуговує також намагання селян відновити діяльність сільських спілок. Вони становили найбільшу потенційну загрозу для режиму, оскільки правлячі кола розуміли, що утвердження тоталітарного режиму в країні без цілковитої підлеглості селян неможливо. А в разі відродження селянських спілок, які безумовно не зайняли б більшовицьких позицій, останні стали б беззаперечними переможцями в боротьбі за вплив на селянство.

Однак навіть ці, несміливі спроби селян захистити свої інтереси викликали активно негативну реакцію з боку правлячих кіл. Вони небезпідставно побоювалися, що не контрольована суспільно-політична активність

селянства в остаточному підсумку приведе до політичної консолідації цього найбільше значного прошарку суспільства. А в середовищі, яке, як вони самі усвідомлювали, режим може контролювати тільки тому що там відсутній конкурент (суперник) було для влади смертельно небезпечно.

Саме тому, допускаючи економічний розвиток села (селянства), режим усіма наявними в його розпорядженні засобами, прагнув не допустити його політичного самовираження. Це стосувалося навіть ставлеників режиму на селі — незаможників, яким заборонялося створення своїх фракцій на з'їздах.

Зміцнившись при владі і знищивши своїх політичних суперників, Сталін повернувся до реалізації ідеї побудови комуністичного суспільства або, точніше тоталітарною ладу. Створення його економічного фундаменту супроводжувалося звуженням рамок легальної політичної діяльності селян, посиленням економічного тиску на них. Мова йшла про фактичне повернення до реалізації першої аграрної програми більшовиків, прийнятої ще II з'їздом РСДРП яка передбачала знищення ринкових відносин та експропріацію усієї приватної власності на користь держави. В кінці 20-х років це могло мати відношення тільки до селянства, яке в жорстокій боротьбі початку цього десятиріччя змогло відстояти хоча б умовну та відносну, але економічну незалежність. Спроби селян захистити свої інтереси викликали репресії. Розкручування цієї спіралі суперечностей призвело до того, що наприкінці 20-х років мирне протистояння суспільства і режиму майже вичерпало свої можливості. Республіка опинилася на порозі нової громадянської війни.

Однак не варто розглядати політику, яку провадив Сталін по відношенню до селянства як, суб'єктивне бажання однієї, хоча й найбільш впливової людини, чи певної частини партійно-державної номенклатури. Подальша трагічна доля цього класу радянського суспільства була обумовлена самою сутністю режиму, що встановився в країні, оскільки він міг існувати тільки при глобальному контролі над усім суспільством.

Примітки

До вступу

¹ Ангаров А. Классовая борьба в советской деревне. — М., 1929. — 96 с. Азизян А., Великович И. Арендные отношения в советской деревне. — М.-Л., 1928. — 204 с.; Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины. — Х., 1923; Гагарин А. Хозяйство, жизнь и настроение деревни. — М.-Л., 1925. — 112 с.; Гуревич М.Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. — Харьков, 1925. — Очерк I — 62 с.; Очерк II — 71 с.; Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України. — Х., 1927; Деревне при нэпе: Кого считать кулаком, кого — тружеником. М., 1924. — 104 с.; Каган А. Аграрная революция на Украине: К вопросу о социальных и политических процессах на селе. — К., 1923. — 69 с.; Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. — Х., 1922. — Вып.1. — 106 с.; Вып.2 — 110 с.; Колесников Б. Деревня: Куда она идет: Очерки. — Х., 1925. — 140 с.; Крицман Л.Н. Классовое расслоение в советской деревне: По данным волостных обследований. — М., 1926. — 190 с.; Минц Л.Е. Аграрное перенаселение и рынок труда в СССР. — М.-Л., 1929; Одинцов О.В. Основы сельскохозяйственной политики на Украине.

— Х.,1925; Струмилин С.Г. Динамика батрацкой армии в СССР // Наемный труд в сельском хозяйстве. — М.,1926 . — с.3-18; Хрящева А.И. Группы и классы в крестьянстве. — М.,1926. — 171 с.; Якиманский В.А. К итогам аграрной революции на Украине: по данным анкетного обследования 1923 г. — Х.,1924. — 35 с.; Якиманский В.А. Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины по бюджетному обследованию 1923 г. — Х.,1924

² Антонов-Освеенко В.А. Записки о гражданской войне. М.-Л., 1928-1933; Ейдeman P., Какурин М., Громадянська війна на Україні. — Х.,1931; Какурин Н. Как сражалась революция. В 2-х томах. М.-Л.,1926; Кубанин М. Махновщина: Крестьянское движение в Степной Украине в годы гражданской войны — Л.,1928. — 228 с.; Лацис М.Я. Два года борьбы на внутреннем фронте. — М.,1920. — 86 с.; Лебедь Д. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. — Х.,1921. — 55 с.; Равич-Черкасский М. Махно и махновщина. — Екатеринослав, 1920 . — 20 с.; Руднев В. Махновщина. — Х.,1928. — 103 с.; Слащев Я. Материалы по истории гражданской войны в России // Военный вестник. — 1922. — № 9-13; Эйдeman P. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. Х.,1921. — 62 с.; Тухачевский М. Борьба с контрреволюционными восстаниями // Война и революция. — 1926. — № 7-9;

³ Бухарин Н.И. Избранные произведения. М.,1988 — 499 с.; Калинин М.И. Статьи и речи. 1919-1935. - М.,1936 — 463 с.; Ленин В.И.; Петровский Г.И. Вибрані статті і промови. — К.,1974. — 415 с.; Раковський Х.Г. Борьба за освобождение деревни. — Х.,1920; Сталин Й.В. Твори К.,1947-1951; Троцкий Л. Сталинская школа фальсификаций. — М.,1990 — 333с.; Троцкий Л. Как вооружалась революция. В 4-х т. — М.,1924; Троцкий Л. Украинские уроки // Коммунист (орган ЦК КП(б)У). — 1919. — 20 мая; Троцкий Л. Терроризм и коммунизм. — Петроград,1920; Фрунзе М.В. Избранные произведения. — М.,1957. — Т.1. — 471 с.

⁴ Кондратьев Н.Д. К вопросу о дифференциации деревни // Пути сельского хозяйства. — 1927. — № 5. — С.123-140; Струмилин С.Г. Избранные произведения. В 5-ти томах. — Т.1. Статистика и экономика. — М.,1963. — 488 с.; Чаянов А.В. Оптимальные размеры земледельческих хозяйств // Труды Высш. Семинарии с.-х. экономии и политики. М.,1922. — Вып.7, — С.5-82; Чаянов А.В. О дифференциации крестьянского хозяйства // Пути сельского хозяйства. — 1927. — № 5. — С.109-122; и др.

⁵ Ангаров А. Классовая борьба с в советской деревне. — М.,1929; Шевяков Ф. Классовая борьба в современной деревне. — М.,1930 та інші.

⁶ Історія Української РСР у восьми томах десяти книгах. — К.,1977-1979; Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920 рр. У 3-х тт. — К.,1967-1970; История социалистической экономики СССР. — М.,1976. — Т.2; М.,1977. — Т.3; Історія народного господарства Української РСР. — К.,1984; История крестьянства СССР. — М.,1986. — Т.1-2; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР: В 2-х томах. — К., — Т.1. — 512 с.

⁷ Історія селянства УРСР в 2-х томах. — К.,1967; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. — Т.1. — К.,1967. —511 с.

⁸ Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920 — 1922 гг.). — К.,1988. — 155 с.; Березовчук М.Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. — К.,1965. — 123 с.; Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі: Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень — К.,1976. — 149 с.; Генкина Э.Б. Переход Советского государства к новой экономической политике. — М.,1954; Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. — М.,1975. — 704 с.; Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. М.,1977; Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. М.,1979; Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921-1925 рр. — Х.,1969; Ивницкий Н.А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса. — К.,1972. — 343 с.; Ксензенко Н.И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 - март 1921 гг.). — Х.,1980. —144 с.; Кукушкин Ю.С. Сельские Советы и классовая борьба в деревне. — М.,1968; Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. — К.,1988. — 180 с.; Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюцій на Україні 1921-1923 рр. — Х.,1971. — 171 с.; Лях Р.Д. Осуществление ленинской аграрной политики на Украине

(1917-1923). — Донецьк, 1979. — 223 с.; Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.). — К.-Донецьк, 1975; Лященко І.П. Історія народного господарства СРСР. — М., 1956. — Т.3.; Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 роки). — Х., 1974. - 167 с.; Першин П.М. Нариси аграрних проблем будівництва соціалізму. — К., 1973. — 973 с.; Рубач М.А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине. — К., 1956. — 456 с.; Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. М., 1976. Т.1-2; Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921-1923). — Т.1. — Л., 1961; Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). — Х., 1967; Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. — К., 1956; Хмель І.В. Аграрные преобразования на Украине. 1917 - 1920 гг. — К., 1990. — 238 с.; Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине 1917-1929 гг. — М., 1974;

⁹ Гражданская война на Украине 1918-1920: Сборник документов и материалов в 3 т., 4 кн. — К., 1967; Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917-1937 рр. Збірник документів і матеріалів у 3-х томах. — Т.1. К., 1962 - 850 с.; Комітети незаможних селян України (1920-1933): Збірник документів і матеріалів. — К., 1968. — 638 с.; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 - серпень 1919). Збірник документів і матеріалів. — К., 1962. — 764 с.; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920). Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — 1081 с.; На защите революции: Из истории ВУЧК. 1917-1922 гг.: Сборник документов и материалов. — К., 1971.

¹⁰ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993. — 383 с.; Конквест Р. Большой террор. — Т.1,2. — Б.м., 1991;

¹¹ Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). — К., 1991. — 367 с.; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні 20-30-ті роки. К., — 1991 — 344 с.; Діброва С.С. Сталінський “великий перелом”: погляд із 80-х // Про минуле заради майбутнього. — К., 1989. - С.88-106; Калініченко В.В. Селянське господарство

України в період непу. Історико-економічне дослідження. — Х., 1977. — 400 с.; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні. Перше десятиріччя (1919-1928). — К., 1996. — 396 с.; Ярослав Малик. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 - березень 1918 рр.). — Львів, 1996. — 149 с.; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х: Сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — 351 с.

¹² Валерий Васильев, Линн Виола. Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ноябрь 1929 - март 1930 гг.). Сборник документов. — Винница: ЛОГОС, 1997. - 536 с; Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927-1932 гг. — М., 1989; Советская деревня глазами ВЧК - ОГПУ - НКВД. 1918-1939. Документы и материалы в 4 томах. Под ред. А. Береловича, В. Данилова. Т.1. 1918-1922. - М.: РОССПЭП, 1998. - 863 с.

¹³ Детальніше див.: Кульчицький С.В. Комунізм в Україні. Перше десятиріччя (1919-1928). — К., 1996. - С.49-62.

¹⁴ Ленін В.І. X з'їзд РКП(б). Звіт про політичну діяльність. // ПЗТ. — Т.43. — С.23; Про продподаток // ПЗТ. — Т. 43. — С.217-218; III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. Доповідь про тактику РКП 5 липня. // ПЗТ. — Т.44. — С.49

До I розділу

¹ II Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов: Сб. док. — М., 1957, С.267-268, 359-360.

² *Ярослав Малик*. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 — березень 1918 р.). — Львів, 1996. — С.13-14.

³ Петроградский Военно-революционный комитет. Документы и материалы: В 3-х т. - М., 1967. — Т.3. — С.366.

⁴ *Дмитрисенко М.Ф.* Більшовицька преса України в 1917-1918 рр. як історичне джерело. — К., 1967. — С.170.

⁵ *Тимченко Ж.П.* Советы крестьянских депутатов на Украине (январь-март 1918 г.) // Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны. — К., 1986. — С.80.

⁶ Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі — ЗУ України). — 1919, № 1. — Ст.3

-
- ⁷ *Кульчицький С.В.* УСРР в добу "воєнного комунізму" (1917-1920 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — К., 1994. — С.47.
- ⁸ ЗУ України. — 1919, № 1. — Ст.3.
- ⁹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО). — Ф.2, оп.1, спр. 15, — Арк.81.
- ¹⁰ *Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О.* Історія України. — К., 1992. — С. 169.
- ¹¹ *Бойко Е.Д.* Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине. — К., 1987. — С.26.
- ¹² ЦДАВО. — Ф.340, оп.1, спр.1816. — Арк.7,8.
- ¹³ Вестник НКВД. — 1919. — № 28. — С.15.
- ¹⁴ *Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О.* Історія України. — К., 1992. — С. 196.
- ¹⁵ *Ленін В.І.* Телеграма Радянському урядові України та штабові Південного фронту // Повне зібрання творів (далі — ПЗТ).— Т. 41. — С. 349.
- ¹⁶ Комуністична партія України в резолюціях та рішеннях з'їздів конференцій та пленумів ЦК (Далі — КПУ в резолюціях...). — Т.1. К., 1976. — С.112-114.
- ¹⁷ *Ленін В.І.* ПЗТ. — Т.37. — С.311
- ¹⁸ *Гимпельсон Е.Г.* "Военный коммунизм": политика, практика, идеология. — М., 1973, — С.59.
- ¹⁹ *Хмель И.В.* Аграрные преобразования на Украине 1917-1920 гг. — К., 1990. — С.61.
- ²⁰ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР.— Т.1 (1917-1941).— К., 1963.— С.86.
- ²¹ Гражданская война на Украине: Сборник документов и материалов. — Т.1, кн.1. — К., 1967,— С.5
- ²² *Гамрецкий Ю.М.* Хлеб для защиты революции // Защита завоеванной социалистической революции. — М., 1986. — С.154; *Борисов В.І.* Продовольча політика на Україні (1917-1920). — Луганськ, 1991.— С.76.
- ²³ Компартія України в резолюціях... — Т.1. — С.45.
- ²⁴ *С.В.Кульчицький.* Вказ. праця — С.118.
- ²⁵ *Чмыга А.Ф.* Колхозное движение на Украине. 1917-1929 гг. — М., 1974, — С.288.

- ²⁶ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни: Збірник документів і матеріалів.(далі — Радянське будівництво на Україні...) — т.1. — К.,1962, С.139.
- ²⁷ ЗУ України. — 1919.- ч.2, — № 36. — Ст.430.
- ²⁸ Радянське будівництво на Україні... — т.1. — К.,1962. — С.XVI.
- ²⁹ Десятый съезд Российской Коммунистической партии. Март 1921 г.: Стенограф. отчет. — М.,1963, С.416.
- ³⁰ *Верстюк В.Ф.* Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). — К.,1991. — С.119.
- ³¹ ЦДАВО. — Ф.2, оп.1, спр.59. — Арк.51.
- ³² *Кульчицький С.В.* Вказ. праця. — С.122-123.
- ³³ Сборник документов, инструкций и наказов НК земледелия (до 1 марта 1920 г.). — Харьков - Полтава, 1920. — С.39.
- ³⁴ Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сб. док. В 3-х томах: 1917-1936 гг. — Т.2. — М.,1960. — С.75.
- ³⁵ Итоги аграрной революции на Украине. — Х.,1923. — С.3.
- ³⁶ *Ленін В.І.* Про продовольчий податок // ПЗТ. — Т.43. — С.218.
- ³⁷ Компартия України в резолюціях... — Т.1. — С.106.
- ³⁸ Там же, С.108.
- ³⁹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК (КПРС в резолюціях.) — Т.2. — С.200.
- ⁴⁰ ЦДАВО. — ф.2, оп.1, спр.576. — арк.14-15.
- ⁴¹ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО), — Ф.1.оп.20,спр.368. — Арк.172,192.
- ⁴² Народное хозяйство Украины в 1921 году. — Х.,1922. — С.606.
- ⁴³ *Бойко Е.Д.* Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине. — К.,1987. — С.9.
- ⁴⁴ *Ленін В.І.* IV конгрес Комуністичного Інтернаціоналу: 5 листопада - 5 грудня 1922 р.: П'ять років російської революції та перспективи світової революції: Доповідь на IV конгресі Комінтерна 13 листопада // ПЗТ. — Т.45 — С.282.

До II розділу

- ¹ КПРС в резолюціях... — Т.2. — К.,1979. — С.292.
- ² ЗУ УСРР. — 1921. — № 3. — Ст.94.
- ³ Там же. — 1922. — № 6. — Ст. 386.

-
- ⁴ Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных республик... Сб. док. в 3-х томах. (далі — Съезды Советов). — М.1960. — Т.2. — С.157.
- ⁵ КПРС в резолюціях... — Т.2. — С.321(?).
- ⁶ Съезды Советов. — Т.1. — С.167.
- ⁷ ЗУ УСРР. — 1921. — № 18. — Ст.192.
- ⁸ Там же. — 1922. — № 45. — Ст.665.
- ⁹ Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура и социальные отношения. — М.,1979. — С.100.
- ¹⁰ Красное Запорожье. — 1927. — 12 августа.
- ¹¹ Местное хозяйство и местные финансы Украины: Обзор за 1921, 1922/23, 1923/24 и 1924/25 годы. — Харьков,1925. — С.13.
- ¹² ЦДАГО. — Ф.1, оп.7, спр.373. — Арк.46-89.
- ¹³ ЦДАВО. — Ф.1, оп.2, спр.2232. — Арк.41.
- ¹⁴ Статистика и народное хозяйство: Статьи и материалы. — М.,1928. — Вып.1. — С.28,32.
- ¹⁵ Колесников В. Деревня. Куда она идет: Очерки. — Х.,1925. — С.47-48.
- ¹⁶ Азизян А., Великевич И. Арендные отношения в советской деревне. — М.-Л.,1928. — С.115.
- ¹⁷ Селянські бюджети України 1924/25 господарського року // Статистика України. — № 115. — Х.,1927. — С.84.
- ¹⁸ Мигаль В.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 рр.). — Х.,1974. — С.89,104.
- ¹⁹ ЦДАВО. — Ф.1, оп.2, спр.2232. — Арк.42.
- ²⁰ Колесников В. Указ.произв. — С.51.
- ²¹ Шлихтер А.Г. Экономические проблемы строительства фундамента социализма. — М.,1982. — С.74.
- ²² Колесников В. Указ.произв. — С.110.
- ²³ Державний архів Російської Федерації (далі — ДА РФ). — Ф.5466, оп.1, спр.393. — Арк.77.
- ²⁴ ЦДАВО. — Ф.1, оп.2, спр.2232. — Арк.41.
- ²⁵ ДА РФ. — Ф.5466, оп.1, спр.990. — Арк.19.
- ²⁶ СЗ СССР. — 1925. — № 26. — Ст.183.
- ²⁷ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.2218. — Арк.61.
- ²⁸ Азизян А., Великевич И. Арендные отношения в советской деревне. — М.-Л., 1928. — С.167.
- ²⁹ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.2218. — Арк.74.
- ³⁰ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.2218. — Арк.61.

-
- ³¹ Шліхтер А.Г. Указ.соч. — С.69.
- ³² Местное хозяйство и местные финансы Украины... — С.25; На аграрном фронте. — 1927. — № 10. — С.30.
- ³³ ЦДАВО. — Ф.1,оп.2,спр.26. — Арк.13; Ф.340,оп.2, спр.148. — Арк.7.
- ³⁴ ЗУ УСРР. — 1921. № 5. — Ст.154.
- ³⁵ Голод 1921-1923 років в Україні: Зб. док. і мат. — К.,1993. — С.33.
- ³⁶ Там же. — С.32-33.
- ³⁷ ДА РФ. — Ф.17530,оп.1,спр.42. — Арк.53зв.
- ³⁸ Голод 192-1923 років в Україні... — С.51.
- ³⁹ Известия ЦК КП(б)У. — 1921, № 5. — С.5.
- ⁴⁰ Мовчан О.Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к непу. — К.,1988. — С.25.
- ⁴¹ Ленін В.І. Замітки про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи // ПЗТ. — Т.44. — С.63.
- ⁴² Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — К.,1995. — С.35-36.
- ⁴³ ЦДАГО. — Ф.1,оп.6,спр.17. — Арк.7.
- ⁴⁴ Там же. — Оп.20,спр.981. — Арк.26.
- ⁴⁵ Там же. — Спр.1229. — Арк.10.
- ⁴⁶ Предварительные итоги продовольственной кампании // Украинский экономист. — 1923. — 12 мая.
- ⁴⁷ Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. — Харьков, 1924. — С.30.
- ⁴⁸ ЦДАГО. — Ф.1,оп.20,спр.1692. — Арк.109.
- ⁴⁹ Там же. — Спр.1739. — Арк.54. Підрахунки авт.
- ⁵⁰ Там же. — Арк.58.
- ⁵¹ Там же. — Спр.437. — Арк.50.
- ⁵² Там же. — Спр.1739. — Арк.58-59.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Державний архів Чернігівської області (Далі — ДА Чернігівської області). — Ф.Р-319,оп.1,спр.30. — Арк.186-187.
- ⁵⁵ Державний архів Київської області (Далі — ДА Київської області). — Ф.632,оп.1, спр.485. — Арк.2.
- ⁵⁶ ЗУ УСРР. — 1927, № 55. — Ст.229.
- ⁵⁷ ЦДАВО. — Ф.1,оп.5,спр.127. — Арк.123.

-
- ⁵⁸ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: Рік перший. — Х., 1931. — С.231.
- ⁵⁹ ЗУ УСРР. — 1923. № 24. — Ст.351.
- ⁶⁰ ДАКО. — Ф.Р-112, оп.1,спр.332. — Арк.88.
- ⁶¹ ЗУ УСРР. — 1923. № 30. — Ст.440
- ⁶² История колхозного права: Сборник законодательных материалов. — М., 1959, т.1. — С.46.
- ⁶³ ДА Чернігівської області. — Ф.Р-319, оп.1,спр.30. — Арк.186.
- ⁶⁴ ДА Київської області. — Ф.Р-112, оп.1,спр.644. — Арк.243; Спр.564. — Арк. 166.
- ⁶⁵ ЗУ УСРР. — 1923, № 1. — Ст.10.
- ⁶⁶ Тяжесть обложения в СССР (социальный состав, доходы и налоговые платежи населения Союза ССР в 1924/25, 1925/26 и 1926/27 годах): Доклад комиссии СНК Союза ССР по изучению тяжести обложения населения Союза. — М., 1929. — С.114-115.
- ⁶⁷ Данилов В.П. К характеристике общественно-политической обстановки в советской деревне накануне коллективизации // Исторические записки (Москва). — 1966. — № 79. — С.35.
- ⁶⁸ Фридберг Л.Я. Государственные закупки хлеба и борьба с частным капиталом на хлебном рынке в годы нэпа (1924-1927). — Вопросы политэкономии. — М., 1963. — С.361.
- ⁶⁹ ДА Київської області. — Ф.Р-112, оп.1,спр.644. — Арк.3.
- ⁷⁰ Там же. — Спр.822. — Арк.40.
- ⁷¹ Там же. — Спр.959. — Арк.16.
- ⁷² Там же. — Спр.642. — Арк.130.
- ⁷³ А.Микоян. К вопросам хлебной кампании (Беглые заметки) // Большевик. — 1926. — № 19-20. — С.86.
- ⁷⁴ В.М.Даніленко, Г.В.Касьянов, С.В.Кульчицький. Сталінізм на Україні: 20-30 роки. — К., 1991. — С.37.
- ⁷⁵ Там же.
- ⁷⁶ Яковлев Я.А. Сельское хозяйство и индустриализация (Доклад в Комакадемии) // Большевик. — 1936. — № 21-22. — С.127.
- ⁷⁷ По Советским республикам. Телеграммы // Экономическая жизнь. — 1925. — 6 дек.
- ⁷⁸ ДА Київської області. — Ф.Р-112, оп.1,спр.822. — Арк.56.
- ⁷⁹ Там же. — Арк.3,4.
- ⁸⁰ Там же. — Ф.Р-15, оп.1,спр.300. — Арк.78.

⁸¹ Микоян А. К вопросу о хлебной кампании (Беглые заметки) // Большевик. — 1926. — № 19-20. — С.82.

⁸² ДА Київської області. — Ф.Р-112, оп.1, спр.882. — Арк.15.

⁸³ Там же.

⁸⁴ Селунская В.М. Борьба партии за коллективизацию сельского хозяйства // Вопросы истории КПСС. — 1987. — № 9. — С.37.

До III розділу

¹ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.2114. — Арк.29.

² Там же. — Спр.540. — Арк.124.

³ Там же. — Спр.1060. — Арк.66.

⁴ Там же. — Спр.1059. — Арк.154.

⁵ Всероссийская перепись членов РКП 1922 г. — вып.4. — 1923. — приложение, таблица 2.

⁶ Известия ЦК РКП(б). — 1922. — № 9. — С.35.

⁷ Хатаевич М. Партия в деревне // На аграрном фронте. — 1925, № 2. — С.104.

⁸ Всероссийская перепись членов РКП 1922. — Вып.4. — 1923. — С.8.

⁹ Справочник партийного работника. — 1925. — вып.5. — С.226.

¹⁰ См.: Ко всем организациям РКП, ко всем членам партии // Правда. — 1925. — 11 августа.

¹¹ Укрепление села работниками // Коммунист (Харьков). — 1926. — 16 февраля.

¹² Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 5. — С.12; № 10. — С.8; 1926. — № 4. — С.32.

¹³ Всесоюзная партийная перепись 1927 г.: Основные итоги переписи. — М., 1927. — С.13.

¹⁴ Хатаевич М. О состоянии и работе партийных ячеек в деревне // Большевик. — 1926. — № 3-4 (19-20). — С.74-75.

¹⁵ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.2114. — Арк.25.

¹⁶ Там же. — Спр.2117. — Арк.17.

¹⁷ Там же. — Арк.48.

¹⁸ Там же. — Спр.1059. — Арк.142.

¹⁹ Там же. — Спр.1706. — Арк.28.

²⁰ Там же. — Спр.1690. — Арк.218.

²¹ Там же. — Арк.53; Спр.1704. — Арк.50.

²² Там же. — Спр.1698. — Арк.12; Спр.1690. — Арк.53.

²³ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.2218. — Арк.5.

-
- ²⁴ С.В.Кульчицкий, С.Лях, В.И.Марочко. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. — К., 1988. — С.80.
- ²⁵ ЦДАГО. — Спр.1690. — Арк.214.
- ²⁶ ЦДАВО. — Ф.1, оп.2, спр.371. — Арк.82.
- ²⁷ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.1059. — Арк.121.
- ²⁸ ЦДАВО. — Ф.1, оп.2, спр.1760. — Арк.4.
- ²⁹ Там же. — Спр.2414. — Арк.41,60,103.
- ³⁰ ДА Київської області. — Ф.Р-112, оп.1, спр.489. — Арк.204; Спр.474. — Арк.13.
- ³¹ Колесников Б. Деревня: Куда она идет: Очерки. — Х., 1925. — С.114-115.
- ³² ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.2114. — Арк.32.
- ³³ ЗУ УСРР. — 1921. — № 22. — Ст.620.
- ³⁴ ДА Чернігівської області. — Ф.Р-187, оп.1, спр.21. — Арк.251.
- ³⁵ ЗУ УСРР. — 1924. — № 34. — Ст.325.
- ³⁶ ЦДАВО. — Ф.257, оп.1, спр.1760. — Арк.14.
- ³⁷ ЦДАВО. — Ф.5, оп.1, спр.473. — Арк.28; Социалистическое строительство на Житомирщине: Сб. док. — К., 1958. — С.38.
- ³⁸ ДА Київської області. — Ф.94, оп.1, спр.158. — Арк.54.
- ³⁹ ЦДАГО. — Ф.1, оп.29, спр.1059. — Арк.130.
- ⁴⁰ ЦДАВО. — Ф.1, оп.2, спр.871. — Арк.72.
- ⁴¹ Там же. — Спр.1760. — Арк.12.
- ⁴² ДА Київської області. — Ф.Р-112, оп.1, спр.2287. — Арк.2.
- ⁴³ Там же. — Арк.6.
- ⁴⁴ ЦДАВО. — Ф.1, оп.2, спр.1760. — Арк.64.
- ⁴⁵ Там же. — Спр.1760. — Арк.26.
- ⁴⁶ Калинин М.И. Статьи и речи. 1919-1935. — М., 1936. — С.191.
- ⁴⁷ Підсумки виборчої кампанії 1925-26 рр. — Х., 1926. — С.57.
- ⁴⁸ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.2221. — Арк.12-14.
- ⁴⁹ Там же. — Спр.1701. — Арк. 14.
- ⁵⁰ Там же. — Спр.2427. — Арк.54-55.
- ⁵¹ Там же. — Спр.2123. — Арк.27.
- ⁵² Там же. — Спр.17757. — Арк.175.
- ⁵³ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.2221. — Арк.16.
- ⁵⁴ Там же. — Спр.2427. — Арк.50-51.
- ⁵⁵ Там же. — Спр.2334. — Арк.111.
- ⁵⁶ Там же. — Спр.2060. — Арк.132.

-
- ⁵⁷ Справочник партийного работника (Москва). — 1925. — № 5. — С.294-296.
- ⁵⁸ ЦДАГО. — Ф.1.оп.20.спр.2223. — Арк.65.
- ⁵⁹ СЗ СССР. — 1926. — № 66. — Ст.501.
- ⁶⁰ ЦДАГО. — Ф.1.оп.20.спр.2459. — Арк.3-4.
- ⁶¹ Там же. — Арк.11-12.
- ⁶² Там же. — Арк.8.
- ⁶³ Там же. — Арк.71.
- ⁶⁴ Там же. — Арк.12.
- ⁶⁵ Там же. — Арк.2.
- ⁶⁶ Там же. — Арк.3.
- ⁶⁷ Шлихтер А.Г. Экономические проблемы строительства фундамента социализма. — М.,1982. — С.75.
- ⁶⁸ Див., напр.: Ленін В.І. Про деякі джерела сучасного ідейного розбрату // ПЗТ. — Т.19. — С.134.
- ⁶⁹ ЦДАГО. — Ф.1,оп.20,спр.1203.
- ⁷⁰ Фінанси земельних громад в 1925/26 р.: Вибіркове обстеження // Статистика України. — Серія 6. Фінансова статистика. — Харків,1928. № 125. — С.Х-ХІІІ.
- ⁷¹ Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В.Я.Чубаря та А.Г.Шліхтера. — Х.,1928. — С.12-13.
- ⁷² ДА Київської області. — ф.Р-112,оп.1,спр.2087. — Арк.27.
- ⁷³ СЗ СССР. — 1927, № 51. — Ст.509.
- ⁷⁴ СУ УСРР. — 1927, № 47-48. — Ст.212.
- ⁷⁵ Див. напр.: Известия. — 1928. — 12 и 13 января.
- ⁷⁶ ХУ съезд ВКП(б): Стенограф. отчет. — М.,1935. — т.ІІ. — С.1051.
- ⁷⁷ СЗ СССР — 1928. — № 69. — Ст.642.
- ⁷⁸ Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. — М.,1954. — С.465-466.
- ⁷⁹ ДА Київської області. — Ф.Р-112, оп.1, спр.644. — Арк.6.
- ⁸⁰ ДА Чернігівської області. — Ф.Р-1153,оп.1,спр.162. — Арк.3.
- ⁸¹ Правда. — 1923. — 12 дек.
- ⁸² ДА РФ. — Ф.5466,оп.1,спр.1429.
- ⁸³ Петровская Г.П. Батрачество и союз сельскохозяйственных и лесных рабочих накануне коллективизации сельского хозяйства СССР // Исторические записки. — 1966. — № 79. — с.72.
- ⁸⁴ Історія селянства Української РСР. — Т.2. — К.,1967. — С.106.

-
- ⁸⁵ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.506. — Арк.46 зв.
- ⁸⁶ Там же. — Спр.443. — Арк.277.
- ⁸⁷ Там же. — Спр.1129. — Арк.13.
- ⁸⁸ ЦДАВО. — Ф.257, оп.1, спр.92. — Арк.44.
- ⁸⁹ Там же. — Арк.41 зв.
- ⁹⁰ ЗУ УСРР. — 1923. — № 26. — Ст.394.
- ⁹¹ ДА Київської області. — Ф.349, оп.1, спр.2363. — Арк.82-83.
- ⁹² ЦДАВО. — Ф.257, оп.1, спр.136. — Арк.2.
- ⁹³ Черненко Н.В. Борьба Коммунистической партии за укрепление КНС // Ученые записки Института повышения квалификации преподавателей общественных наук при КГУ. — т.1. — К., 1958. — С.100.
- ⁹⁴ ЦДАВО. — Ф.257, оп.1, спр.47. — Арк.23.
- ⁹⁵ М.Березовчук. Перші соціалістичні перетворення на селі. — К., 1976. — С.108.
- ⁹⁶ ЦДАГО. — Ф.1, оп.6, спр.73. — Арк.10.
- ⁹⁷ М.Березовчук. Названа праця. — С.104.
- ⁹⁸ ЦДАГО. — Ф.1, оп.6, спр.27. — Арк.12.
- ⁹⁹ ЦДАГО. — Ф.1, оп.6, спр.91. — Арк.78.
- ¹⁰⁰ ЦДАВО. — Ф.257, оп.1, спр.220. — Арк.122-123.
- ¹⁰¹ М.Березовчук. Названа праця. — С.118.
- ¹⁰² Історія селянства Української РСР. — Т.2. — К., 1967. — С.101.
- ¹⁰³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 325 - 327.
- ¹⁰⁴ ЦДАВО. - Ф.257, оп.1, спр.486. - Арк.79.
- ¹⁰⁵ Історія селянства Української РСР. — т.2. — К., 1967. — С.105.
- ¹⁰⁶ Мовчан О.Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу. — К., 1988. — С.38-39.
- ¹⁰⁷ Історія селянства Української РСР — т.2. — К., 1967. — С.104-105.

До IV розділу

- ¹ Удовиченко О.І. Україна в боротьбі за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917 - 1921. — К., 1995. — С.50,53.
- ² До історії боротьби проти григор'євщини на Україні // Літопис революції. — 1932, — № 5-6. — С.146.
- ³ ЗУ України. — 1919. — № 34. — Ст.381.
- ⁴ Там же. — № 35. — Ст.405.

-
- ⁵ Верстюк В.Ф. Махновщина . — С.132, 137; Раковский Х.Г. Борьба за освобождение деревни. — Х.,1920.
- ⁶ Фомин Ф. Записки старого чекиста. — М.,1966. — С.31.
- ⁷ ЦДАВО. — Ф.2, оп.1, спр.45. — Арк.73.
- ⁸ Ленін В.І. М.І.Лацису // ПЗТ. — Т.50. — С.338
- ⁹ ЦДАГО. — Ф.1, оп.6, спр.1.— Арк.61а.
- ¹⁰ Антонов-Овсієнко В.О. В боротьбі за Радянську владу // Літопис революції — 1932, № 3. — С.91.
- ¹¹ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.35. — Арк.12.
- ¹² Верстюк В.Ф. Махновщина. — С.143.
- ¹³ ЦДАГО. — Ф.1, оп.6, спр.1. — Арк.30.
- ¹⁴ РДВА. — Ф.17530, оп.1, спр.106.
- ¹⁵ Селянська правда. — 1922. — 5 квітня.
- ¹⁶ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.540. — Арк.130.
- ¹⁷ РДВА. — Ф.17530, оп.1, спр.106. — Арк.24.
- ¹⁸ Компартия Украины в резолюциях... — Т.1. — С.71.
- ¹⁹ Ленін В.І. ПЗТ. — Т.43 — С.9
- ²⁰ ДА Чернігівської області. — Ф.Р-183, оп.1, спр.120. — Арк.356.
- ²¹ Кубанин М. К истории кулацкой контрреволюции (махновщина) // На аграрном фронте. — 1925. — № 7-8. — С.123.
- ²² КПУ в резолюциях... — Т.1. — с.119.
- ²³ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.540.— Арк.131.
- ²⁴ Там же. — Спр.197. — Арк.39-41.
- ²⁵ Там же. — Спр.448. — Арк.5.
- ²⁶ Там же. — Ф.8, оп.1, спр.13. — Арк.2зв.
- ²⁷ Ленін В.І. — ПЗТ. — Т. — С.
- ²⁸ РДВА. — Ф.17530, оп.1, спр.641.
- ²⁹ Там же. — спр.42, Арк.143-144; ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.138. — Арк.152-153.
- ³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1, Оп.12с., Спр.10. — Арк.148.
- ³¹ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т.9. — М.,1978. — С.535.
- ³² ЗУ УСРР. — 1921, № 2. — Ст.34.
- ³³ На защите революции... — С.221, 225, 228, 321.
- ³⁴ РДВА. — Ф.17544, оп.1, спр.9. — Арк.39,54.
- ³⁵ Українське слово. — 1921. — 18 лютого.
- ³⁶ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.362. — Арк.109.
- ³⁷ РДВА. — Ф.17530, оп.1, спр.79. — Арк.98.

-
- ³⁸ Там же. — Спр.59. — Арк.6.
- ³⁹ Там же. — Спр.195. — Арк.136.
- ⁴⁰ Там же. — Спр.435. — Арк.175.
- ⁴¹ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.435. — Арк.145; Спр.540. — Арк.54.
- ⁴² Там же. — Спр.195. - Арк.136.
- ⁴³ Коммунист (Харьков). — 1921. — 19 жовтня.
- ⁴⁴ Ганебний злочин // Селянська правда. — 1922. — 22 жовтня.
- ⁴⁵ РДВА. — Ф.25880, оп.1, спр.25. — Арк.9об .
- ⁴⁶ Що роблять махновці // Селянська правда. — 1921. — 10 липня.
- ⁴⁷ Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа. — Л.,1964. — Т.1. — С.128.
- ⁴⁸ Верстюк В.Ф. Махновщина. — С.306.
- ⁴⁹ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. — К.,1987, — С.88.
- ⁵⁰ РДВА. — Ф.15, оп.2, спр.61. — Арк.50.
- ⁵¹ Волковинський В.М. Батько Махно. — К.,1993. — С.40.
- ⁵² РДВА. — Ф.17530, оп.16, спр.106. — Арк.112-119.
- ⁵³ Вестник агитации и пропаганды. — 1921, № 11-12. — С.9.
- ⁵⁴ РДВА. — Ф.25880, оп.1, спр.282. — Арк.84.
- ⁵⁵ Премыслер И. Разгром бандитизма на Украине (1921 г). // Военно-исторический журнал. — 1940, № 9. — С.36.
- ⁵⁶ Вести из села // Голос труда (Полтава). — 1922. — 5 октября.
- ⁵⁷ Другий Всеукраїнський з'їзд незаможних селян: Стенограф. звіт. — Х.,1922. — ч.1. — С.78.
- ⁵⁸ ДА Чернігівської області. — Ф.Р-185, оп.16, спр.2. — Арк.27.
- ⁵⁹ Опора партії на селі: Спогади активних учасників комітетів незаможних селян України. — К.,1971. — С.9.
- ⁶⁰ Компартія України в резолюціях..., — Т.1. — С.137.
- ⁶¹ Кубанин М. Махновщина. — Л.,1927. — С.161.
- ⁶² Другий Всеукраїнський з'їзд незаможних селян: Стенограф. звіт, — Ч.5. — С.110.
- ⁶³ Борьба с бандитизмом на Полтавщине // Голос труда (Полтава). — 1922. — 16 жовтня.
- ⁶⁴ Обзор повстанческого движения на Полтавщине. С января по июль 1919 г. и ноябрь 1919 - октябрь 1922 г.: составлен на основе данных ГПУ // Голос труда (Полтава). — 1922. — 11 листопада.
- ⁶⁵ ЗУ УСРР. — 1921. — № 23. — Ст.668.

-
- ⁶⁶ На защите революции: Из истории ВУЧК. 1917-1922 гг.: Сб. док. и мат. — К., 1971. — С.353.
- ⁶⁷ Маймескулов А. и др. Всеукраинская Чрезвычайная Комиссия. 1918-1922. — Х., 1990. — С.282.
- ⁶⁸ На защите революции: Из истории Всеукраинской ЧК. 1917-1922: Сб. док. и мат. — К., 1971. — С.301.
- ⁶⁹ ЦДАВО. — Ф.2, оп.2, спр.166. — Арк.16.
- ⁷⁰ Там же. — Ф.3204, оп.2, спр.8. — Арк. 23,34.
- ⁷¹ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.1063. — Арк.119.
- ⁷² Там же. — Спр.1799. — Арк.14.
- ⁷³ Там же. — Спр.1059. — Арк.34, 104.
- ⁷⁴ Там же. — Спр.1060. — Арк.130.
- ⁷⁵ Там же. — Спр.545. — Арк.1.
- ⁷⁶ Там же. — Спр.1137. — Арк.151.
- ⁷⁷ Там же. — Спр.1799. — Арк.14.
- ⁷⁸ Там же. — Арк.15.
- ⁷⁹ ЦДАВО. — Ф.6, оп.2, спр.341. — Арк.110.
- ⁸⁰ Кучер О.О. Розгром внутрішньої збройної контрреволюції на Україні. — Х., 1971. — С.161.
- ⁸¹ Хрящева А. Условия подъема деревни и дифференциации крестьянства // Большевик. — 1925. — № 5-6 (21-22). — С.19.
- ⁸² Що вже зроблено по продподатку // Селянська правда. — 1923. — 30 липня.
- ⁸³ Горбенко А. Борьба с утайкой земли на Полтавщине // Хозяйство Полтавщины. — 1921. — № 3. — С.31.
- ⁸⁴ ДА Чернігівської області. — Ф.Р-15, оп.1, спр.223, арк.48.
- ⁸⁵ ЦДАВО. — Ф.1, оп.2, спр.395. — Арк.89.
- ⁸⁶ ЗУ УСРР. — 1921. — № 21. — Ст.606.
- ⁸⁷ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.611. — Арк.114,158; ДА РФ. — ф.130, оп.5, спр.510. — Арк.42.
- ⁸⁸ Телеграммы из Российской Федерации: Утайки земли // Коммунист (Харьков). — 1921. — 17 дек.
- ⁸⁹ Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет УЭС СТО. — К., 1922. — С.52.
- ⁹⁰ ЗУ УСРР. — 1922. — № 29. — Ст.453.
- ⁹¹ ЦДАВО. — Ф.1, оп.2, спр.1430. — Арк.196.
- ⁹² ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.1063. — Арк.65.
- ⁹³ Там же. — Спр.1524. — Арк.16-18.
- ⁹⁴ ДА Київської області. — Ф.Р-112, оп.1, спр.33. — Арк.61.

-
- ⁹⁵ Там же. — Спр.644, Арк.69.
- ⁹⁶ ЦДАВО. — Ф.1, оп.2, спр.1601. - Арк.124.
- ⁹⁷ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.2329. - Арк.98.
- ⁹⁸ Там же. — Арк.160.
- ⁹⁹ Там же.
- ¹⁰⁰ ДА Київської області. — Ф.Р-112, оп.1, спр.2289. - Арк.243.
- ¹⁰¹ Там же. — спр.564. - Арк.65.
- ¹⁰² Денисовець П.М., Ермак О.П. Податкова політика Радянської держави щодо селянства України // УІЖ. — 1982. — № 6. — С.90.
- ¹⁰³ СЗ СССР. — 1927. — № 61. — Ст.613.
- ¹⁰⁴ Залесский М.Я. Налоговая политика Советского государства в деревне. — М.,1940. —С.52.
- ¹⁰⁵ ЦДАВО. — Ф.30, оп.5, спр.1270. — Арк.22.
- ¹⁰⁶ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.2442. — Арк.79.
- ¹⁰⁷ Там же. — Спр.1945. — Арк.108.
- ¹⁰⁸ А.Микоян. К вопросу о хлебной кампании // Большевик. — 1926. — № 19-20. — С.81.
- ¹⁰⁹ Причины слабых хлебозаготовок на Украине // Экономическая жизнь. — 1925. — 5 дек.
- ¹¹⁰ К вопросу о работе на селе // Известия ЦК КП(б)У. — 1926. — № 8-10. — С.22.
- ¹¹¹ Ленін В.І. Московська губернська конференція РКП(б). Наше зовнішнє і внутрішнє становище і завдання партії. Промова 21 листопада 1920 р. // ПЗТ. — Т.42. — С.34.
- ¹¹² ЦДАГО. — Ф.1, оп.5, спр.389. — Арк.23-24.
- ¹¹³ Там же. — Оп.20, спр.366. — Арк.4-6,81.
- ¹¹⁴ ЦДАВО. — Ф.2, оп.1, спр.827. — Арк.11-13.
- ¹¹⁵ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.137. — Арк.173.
- ¹¹⁶ ЦДАВО. — Ф.2, оп.1, спр.827. — Арк.11.
- ¹¹⁷ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.137. — Арк.173.
- ¹¹⁸ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.195. — Арк.68.
- ¹¹⁹ ЦДАВО. — Ф.1, оп.2, спр.2405. — Арк.10.
- ¹²⁰ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.212. — Арк.74.
- ¹²¹ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.2334. — Арк.19.
- ¹²² Там же. — Спр.1175. - Арк,104; спр.2117. — Арк. 4-5.
- ¹²³ Там же. — Спр.2118. - Арк.140.
- ¹²⁴ Там же. — Спр.2117. - Арк.50.
- ¹²⁵ Там же. — Спр.2114. - Арк.38-43.

-
- ¹²⁶ Там же. — Арк.41.
- ¹²⁷ Там же. — Спр.2117. — Арк.4-5.
- ¹²⁸ Там же. — Спр.2114. — Арк.43.
- ¹²⁹ Там же. — Спр.2133. — Арк.36-37.
- ¹³⁰ Там же. — Спр.2117. — Арк.48.
- ¹³¹ Там же. — Спр.2328. — Арк.63.
- ¹³² Там же. — Спр.2135. — Арк.63.
- ¹³³ Там же. — Спр.2334. — Арк.19.
- ¹³⁴ Там же.
- ¹³⁵ Там же. — Арк.19-20.
- ¹³⁶ Ленін В.І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії // ПЗТ. — Т.12. — С.311.
- ¹³⁷ Ярослав Малик. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 - березень 1918 р.). — Львів,1996. — С.15.
- ¹³⁸ ЦДАВО. — Ф.1, оп.2, спр.4106. — Арк.32; Спр.3933. — Арк.14.
- ¹³⁹ Известия ЦК КП(б)У. — 1926, № 8-10. — С.25.
- ¹⁴⁰ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.2316. — Арк.150.
- ¹⁴¹ Там же. — Спр.2133. — Арк.54.
- ¹⁴² ЦДАГО. — Спр.2334. — Арк.68.
- ¹⁴³ Там же.
- ¹⁴⁴ Историк-марксист. — 1927, т.5. — С.122.
- ¹⁴⁵ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.2329. — Арк.134-135.
- ¹⁴⁶ Напр.: Вестник агитации и пропаганды. — 1921, № 11-12. — С.10-12; Известия ЦК ВКП(б). — 1921, № 31. — С.2-3; Историк-марксист. — 1927, т.5. — С.122 та інші.
- ¹⁴⁷ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.2317. — Арк.2-4.
- ¹⁴⁸ Цит. за: Кукушкин С.С. Сельские советы и классовая борьба в деревне. — М.,1968. — С.53.
- ¹⁴⁹ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.2221. — Арк.12-14.
- ¹⁵⁰ Там же. — Арк.8.
- ¹⁵¹ Там же. — Спр.2317. — Арк.11.
- ¹⁵² Отчет ЦК РКП за период с 1 марта по 1 мая 1921 г.// Известия ЦК ВКП(б). — 1921, № 31. — С.2-3.
- ¹⁵³ ЦДАГО. — Ф.1, оп.20, спр.2329. — Арк.154.